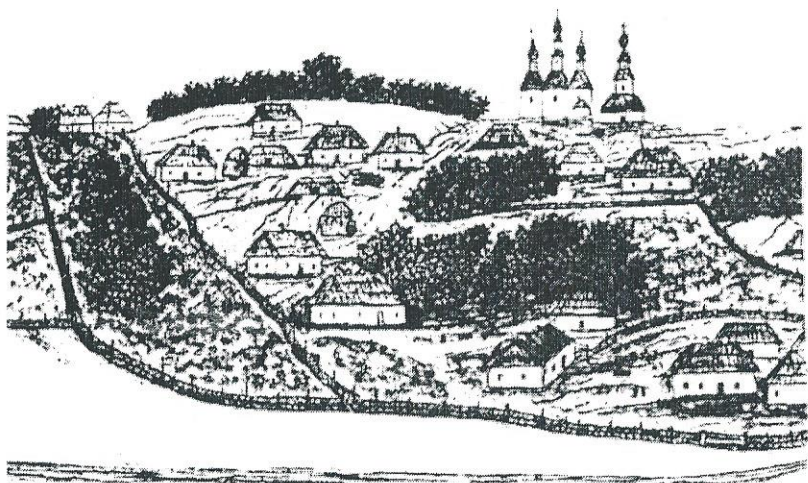

ВИШГОРОДСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК

СТАРОЖИТНОСТІ
ВИШГОРОДЩИНИ

Церква святих Бориса і Гліба 1744 р. Мал. Де ля Фліза 1854 р.

**Збірка тез доповідей і повідомлень
12-ої науково-практичної конференції,
присвяченої 10-й річниці з дня створення
Вишгородського історико-культурного
Заповідника та міжнародного дня музеїв
16-17-18 травня 2005 р., м. Вишгород**

Вишгородський історико-культурний
заповідник

СТАРОЖИТНОСТІ ВИШГОРОДЩИНИ

Збірка тез доповідей і повідомлень
12-ої науково-практичної конференції,
присвяченої 10-й річниці з дня створення
Вишгородського історико-культурного заповідника
та міжнародного дня музеїв

16-17-18 травня 2005 р., м. Вишгород

*Видано при сприянні Верховного отамана Козацтва Запорозького,
Київського та всієї України, маршала козацтва
Дмитра Сагайдака*

Вишгород – 2005

ББК 63.3 (4УКР – 4 КИЇ – 5) я 43
С 77

Старожитності Вишгородщини: 36. тез доп. і повідомл. 12-ої
С 77 наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня створення
Вишгородського історико-культурного заповідника
та міжнародного дня музеїв, 16-18 трав. 2005, р., м. Вишгород
/Вишгород. іст.-культ. заповідник; – Вишгород, 2005. – 166 с.; 8
іл.
ISBN

Упорядник А.М. Плотнікова

До збірки вміщено тези 12-ої науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці з дня
створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, що відбулася в
м. Вишгороді 16-17-18 травня 2005 року.

Пропонована збірка вміщує наукові статті та повідомлення, які стосуються давньої історії, культури,
археологічних пам'яток.

Для всіх, хто цікавиться історією, археологією.
Матеріали друкуються під авторською редакцією.

ББК 63.3 (4УКР – 4 КИЇ – 5) я 43 +
+63.4 (4УКР) я 43

ЗМІСТ

Абишкіна О.

До питання про датування
натільних хрестів XVII-XVIII ст.....3-6

Анцишкін І.

Пам'ятки епохи Київської Русі у фондах НДКМ.....7-11

Бугаско О.

Історія села Нові Петрівці
з найдавніших часів до кінця XIX століття.....12-27

Гамарис Ю.

Історико-географічний нарис села Лютиж.....28-36

Горенко Н.

Історико-культурна спадщина
Києво-Святошинського району.....37-48

Готун І.

Гончарні осередки Вишгород
та Автуничі: загальне і особливе.....49-68

Готун І., Коваль О., Петраускас А.

Роботи з експериментального відтворення
конструкції та функціонування давньоруських
гончарних горнів типу горну № 6 з селища Автуничі.....69-76

Гребенников В.

К вопросу о методике фронтального
обследования памятников археологии
в степной зоне Николаевской области.....77-80

Гребенников Ю., Горбенко К., Смирнов А.

К вопросу о музеефикации и создании
экскурсионно-туристических маршрутов
на базе памятников археологии в степном Побужье.....81-87

Довганич О.

Вишгород на Дунаї.....88-92

Жам О.

Особливості збереження пам'яток хлібопекарства.....93-95

Константинов В., Пашун Л.

Журнал "Искусство. Живопись. Графика.

Художественная печать" – джерело для вивчення

історії Межигірської фаянсової фабрики.....96-99

Кузьмук О.

Межигірський намісник

Феодорит (Федір) Рудкевич.....100-104

Орлов Р.

Культурно-історичний потенціал

Вишгородської археологічної спадщини.....105-128

Сагайдак Д.

Князь Острозький, зародження козаччини.....129-140

Стародуб О.

Роль геологічного фактору в забудові

міста Церкви святого Георгія – Білої Церкви.....141-143

Стародуб О.

До питання про поширення

релігійних святинь та визначення предметів

на теренах Київської губернії у XIX- на початку XX ст.....144-151

Сьоке М.

Історія Вішеграда (Угорщина) у X-XIII ст.....152-157

Чміль Л.

Пізньюсередньовічна кераміка

з розкопок Вишгорода 2002 року.....158-164

Короткі відомості про авторів.....165-166

Абишкіна О.

До питання про датування натільних хрестів XVII-XVIII ст.

Під час дослідження середньовічних некрополів часто поряд з похованими знаходять натільні хрестики. В деяких випадках натільний хрестик виявляється чи не єдиним датуючим матеріалом пам'ятки. Саме тому дуже важливо продатувати знахідку з найбільшою об'єктивністю.

На сьогоднішній день існують розробки російських та вітчизняних дослідників у систематизації хрестиків з метою виявлення типів і датування, проведені на основі форми предмету та його іконографії (Колпакова, 2003 а, б; Федоров, 2000). Порівняння з продатованими екземплярами дає підстави датувати нові знахідки. В той же час опівставлення знахідок із все більшою кількістю матеріалу дають змогу розширити чи звужити часові рамки для певного типу хрестів.

Серед знахідок останніх років привертає увагу група натільних хрестиків, об'єднаних за подібністю форми та іконографії. Представляє цікавість натільний хрестик з поховання на церковному цвинтарі Вишгорода з охоронно-рятівних розкопок 90-х років XX ст. (рис. 1, 7), який автори продатували I пол. XVII ст. (Дегтяр, Орлов, 2005, с. 198). Хрестик 4-кінцевий, перехрестя оточене саявом у вигляді завитків з кульками на завершеннях, що утворюють 4 промені. На кінцях лопастей хрестика – медальйони, певно, з написами в них. В середині зображений 8-кінцевий хрест.

Подібні натільні хрестики походять з некрополя Михайлівського собору зі склепу Варваринського приділу сер. XVIII ст., в якому був похований військовослужбовець царської армії кінця XVIII – поч. XIX ст. (рис. 1, 3). Зважаючи на значну зтертість матеріалу хрестик віднесено до сер. XVIII ст. (Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1999). Наступний подібний екземпляр (рис. 1, 2) виявлено під час дослідження некрополя Троїцької

церкви (Мовчан, Климовський, 2004). Існування Троїцької церкви, яка була заснована після 1645 р., пов'язується з перебуванням російського гарнізону. Таким чином, можна визначити нижню часову межу для хрестика як другу половину XVII ст.

Подібні за стилем, формою та основними іконографічними елементами хрестики зустрічаємо з розкопок Богородицької фортеці, продатовані автором знахідок XVI-XVII ст. (Векленко, 2005, рис. 1-5; 2-1, 2; 3-1). Дуже схожий на вишгородський натільний хрестик екземпляр знаходимо в публікації Ю.А. Федорова (рис. 1, 4), автор датус його XVII ст. (Федоров, 2000, рис. 73).

Посилаючись на спостереження російських хрестів Ю.А. Федоровим, у XVII ст. розповсюдженою є символіка Дерева Життя, розквітлого Хреста Господня, що відображується рослинним орнаментом. Середхрестя у зовнішніх кутах має промені, що виходять із центра на 4 сторони світу, можуть завершуватись кульками – 4 Євангелія, 4 Євангеліста. 8-кінцевий хрест в середині – символ Перемоги Спасителя. У нижній частині традиційним є зображення “орудій страстей” – спис і палиця з губкою (Федоров, 2000, С. 68).

За спостереженнями Ю.В. Колпакової, що досліджувала псковську колекцію натільних хрестів, саме в XVI ст. велике розповсюдження мають 8-ми або 4-кінцеві хрестики з променями (Колпакова, 2003 (6), С. 70). Але систематизація хрестиків дозволила визначити лише нижню межу появи того чи іншого іконографічного елементу чи певної форми предмету, а визначення верхньої межі дослідниця знаходить неможливим (Колпакова, 2003 (а), С. 60).

Історичною ситуацією, що склалася на території України у XVII-XVIII ст., зумовлено знахідки подібних натільних хрестиків російського походження. Існують аналогічні екземпляри з території Росії. Отже, віднесемо умовно розглянуті 4-кутні хрестики з діагональними променями до “російського” типу. Рамки датування поки що не можемо звужити більше XVII-XVIII ст., тобто пропонуємо саме так датувати натільні хрестики з вишгородського некрополя, некрополів Михайлівського собору та Троїцької церкви.

тобто пропонуємо саме так датувати натільні хрестики з вишгородського некрополя, некрополів Михайлівського собору та Троїцької церкви.

ЛІТЕРАТУРА

1. Векленко В.О. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці. // У друці.
2. Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. – К., 2005.
3. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.С. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996-1997 рр. – НА ІА НАНУ за відкр. листом № 136/125. – 1999.
4. Колпакова Ю.В. Нателные кресты с голгофской тематикой в фондах Псковского музея-заповедника. // Археология и история Псковской земли 2001-2002. – Псков. – 2003. – С. 57-66 (а).
5. Колпакова Ю.В. Предметы христианского культа в археологической коллекции Псковского музея-заповедника. // Археология и история Псковской земли 2001-2002. – Псков. – 2003. – С. 66-73 (б).
6. Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2004 р. на вул. А.Тарасової, 1-5.
7. Федоров Ю.А. Образ Креста. История и символика православных нагрудных крестов. – СПб., 2000.

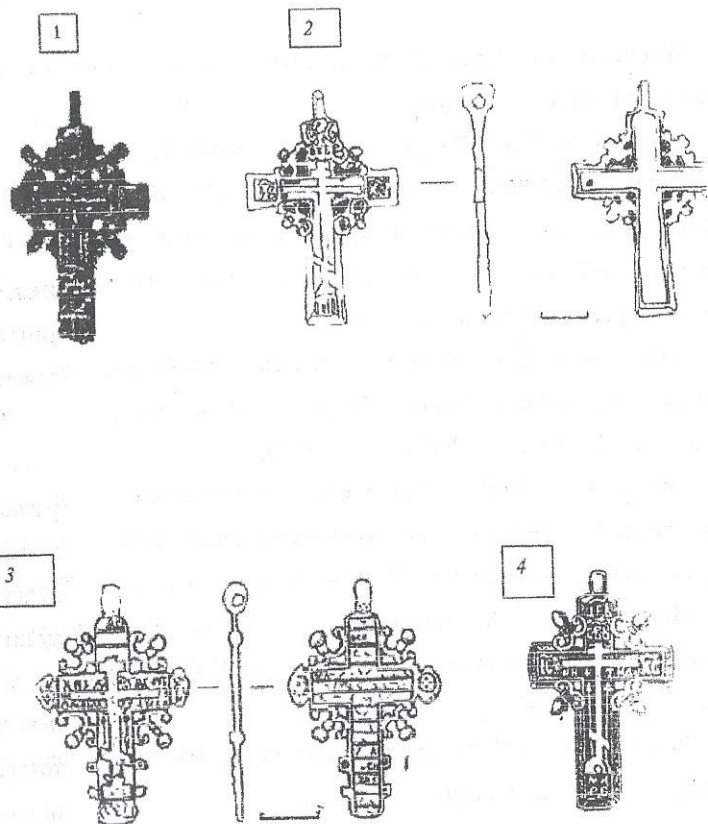

Рис. 1. Натільні хрести XVII-XVIII ст.: 1 – з поховання на церковному цвинтарі

Пам'ятки епохи Київської Русі у фондах НДКМ

Географічне розташування сучасного міста Нікополя, а відповідно до цього й ареал археологічних досліджень, має великий вплив на специфіку археологічної колекції, що зберігається у музейних фондах. Переважна більшість експонатів, знайдених такими археологами, як Ф.Кірсанов, Б.Граков, Б.Тереножкін, Б.Мозолевський та інші відносяться до більш ранніх часів заселення нижнього Подніпров'я. Але, незважаючи на превалювання знахідок епохи міді-бронзи, серед 1973 експонатів є невеликий комплекс музейних пам'яток, що датуються IX-XII ст.

Сучасне місто Нікополь, засноване у 1639 р. запорозькими козаками, зобов'язане своїм розвитком переправі з Микитинового Рогу через плавні на лівий берег Дніпра, що існувала аж до середини XX ст. До початку XVII ст. ця переправа використовувалася, головним чином, кочовиками, які заселяли таврійські степи, так зване Дике поле. Без сумніву, що номади користувалися зручним Микитиним Перевозом, так називалася переправа, протягом багатьох століть, і найбільша інтенсивність цього використання припадала на часи Київської Русі-України, коли по Дніпру пролягав широко відомий у Середньовіччі шлях “з варяг у греки”.

Це був одночасно торгівельний і військовий маршрут, головним чином, з півночі на південь, хоча у літописах неодноразово згадується й напрямок “з греків до варяг”. Перший історично зафіксований випадок використання руськими водного шляху по Дніпру для нападу на Візантію описаний в “Житті патріарха Ігнатія”, написаному Микитою Пафлагонським, мабуть, біля 880 року. У ньому оповідається про напад Русі на Царгород. Цей факт стверджує в усіх деталях хроніка Симеона Логофета. А анонімна візантійська хроніка подає навіть точну дату нападу – 18 червня 860 року. “Повість временних літ”, зі свого боку, оповідає, як у 866 р. князі Аскольд і Дір,

скориставшись відсутністю цісаря Михайла III, підступили з флотом у 200 кораблів до Царгорода, зруйнували околиці міста, але самого міста не здобули (Полонська-Василенко, 1992, С. 110-111). Останній військовий похід на Візантію відбувся у 1043 р. при князі Ярославі. Тоді по Дніпру спустилися 400 човнів при 20 тисячах воїнів (Грушевський, 1992, С. 37).

Але військовий аспект використання Дніпра, особливо у його частині нижче порогів, викликає менше цікавості для археологічного дослідження, ніж торговельний. Кочовики, не маючи достатньо сил, не нападали на великі військові загони, хоча за 80 км. вище Нікополя, поблизу села Микільське-на-Дніпрі, знаходиться місце, де печеніги знищили загін князя Святослава. Якщо військові виправи на південь були спорадичними, то торгівля по Дніпру велася постійно, і в цьому сенсі значення Микитиного Рогу значно важливіше.

Вже в античні часи за 10 км. південніше від сучасного Нікополя знаходився найбільший давньогрецький порт на Борисфені, що підтвердили розкопки експедиції Гракова у 1939-1940 рр. Зміна основного русла Дніпра призвела до того, що в X-XI ст. найкраще місце для стоянки річкових суден виявилось поблизу Микитиного Рогу. Саме тут стали робити постійні зупинки торговці під час своїх мандрів вниз або вгору по Дніпру. Крім затишної бухти, Микитин Ріг приваблював і тим, що тут починався найкоротший шлях сухоходом для тих, хто не бажав ризикувати своїми товарами, проходячи через пороги. Місце для перевалки вантажів існувало на Микитиному розі до побудови Дніпрогесу. Ті ж, хто не лякався проходження через бурхливі пороги перед підйомом або після спуску, мали на Микитиному Розі своє капище, присвячене богам – покровителям мандруючих. Знаходилося воно на Лисій горі, однієї з багатьох на Україні. Зараз вона входить у межі села Новопавлівка (колишня Лисогірка), що знаходиться на північній околиці Нікополя. Повне археологічне дослідження гори не проводилося, але при шурфові виявлені культурні шари з ознаками використання цього місця з культовою метою.

Використання Микитиного Рогу для торговельної бази не могло не привернути уваги кочовиків, які, користуючись переправою, мали можливість для нападів на купецькі каравани. Саме ці небезпеки, що чигали на торговців поблизу Микитиного Привозу, і призвели до специфічного підбору експонатів у фондах НДКМ, що відносяться до часів Київської Русі. Майже всі вони мають відношення до військової справи, військових сутичок, що точилися у цій місцевості в давнину.

Найбільш багато археологічних знахідок, що мають походження від кочовиків. Найперше, це наконечники стріл: залізний чотиригранний (А-92); наконечники залізні пласкі, ромбовидної форми, із втулками-черенками (А-1403/3); одинадцять наконечників половецьких стріл, ромбовидних і листоподібних. Далі йдуть речі, що відносяться до озброєння кочовика-вершника: стремено залізне, круглої форми (А-218); два псалії кістяні (половецькі); вуздечка залізна (половецька); фрагмент дерев'яного половецького сидла (А-179); шолом залізний, гостроверхий, з квітковим орнаментом зверху й отвором для кріплення плюмажу, з емаллю і позолотою, Н-19 см., проламаний та зігнутий (А-150); два наконечники половецьких списів, 25 і 40 см., залізні, один листоподібної форми; умбон (щит), D-45 см., залізний, по краях симетрично прикрашений кульками, посередині – виступ (III-229); щит вершника, D-37 см., з дерева, скріпленого хрестоподібними залізними стрічками, з випуклими кульками (III-230); фрагмент залізної половецької шаблі.

Також є експонати з побуту кочовиків різних народностей, які залишили по собі сліди на Микитиному Розі. Це: фляги хозарські керамічні, з короткою шийкою, низькими ручками, ребристим тулубом, круглим дном, червоно-коричневого кольору, Н-41,3 см. (А-176/2); дві баклаги татарські, пласкі, з шийкою та двома ручками, орнаментовані, жовта і рожева глина; п'ять фрагментів жіночих половецьких прикрас; фрагменти половецьких шкіряних виробів; татарські – сережка і пряжка бронзові; дно мідної половецької посудини.

На території Нікопольщини археологічні дослідження половецьких пам'яток здійснено 1929 року під керівництвом Ф.Кірсанова. Перелічені знахідки саме з його розкопок. В листопаді 2000 р. співробітниками краєзнавчого музею проведено археологічні розкопки на території м. Нікополя в парку ім. 40-річчя Перемоги. У шурфі № 3 на глибині 0,5 м виявлено непограбоване поховання половчанки. Могила – проста прямокутна яма із заокругленими кутами розміром 2,1х0,8 м та глибиною 1,55 м від сучасної поверхні. Кістяк – довжина 1,63 м, поховання витягнуте, на спині, орієнтоване на північний схід. Права рука простяглася вздовж кістяка, ліва укладена кистю на тазових кістках. Ліворуч від черепа знайдено дротяну замкнену сережку зі срібла. Праворуч від черепа знайдено: фрагмент бронзового дзеркала, залізні шарнірні ножиці довжиною 19 см., залізне шило довжиною до 5 см. За черепом лежали залишки кістяного пластинчатого предмета, що не зберглися після розчистки (Нариси..., 2002, С. 30-31)

Як бачимо, багаторічні археологічні розкопки дали досить матеріалу, щоб стверджувати про перебування кочовиків на Микитиному Розі протягом багатьох століть. Але чи є підтвердження їх контактів з руськими купцями, як це стверджувалося вище? Відповідь на це питання ствердна. В експозиції музею виставлено шість фрагментів слов'янської кераміки, приблизне датування – XI-XII ст. Але найбільш цікавими експонатами, з точки зору атрактивності, є дві давньоруські кольчуги (III-231, III-232). Кольчуги, знайдені в 30-ті роки, виміті з піщаної мілини Микитиногу Рогу. Обидва захисні обладунки пробиті в області грудини-живота. Отвори широкі, вертикальні і співпадають з розмірами наконечників списів.

Можна зробити наступний висновок. Микитин Ріг і Микитин Перевіз, знаходячись в одному зі стратегічних місць на торговельному шляху з “варягів у греки” був місцем перетинання між слов'янським світом і світом кочовиків. При цьому ці контакти носили, головним чином, військовий характер. Для підтвердження цього висновку потрібні подальші археологічні розкопки. Головним об'єктом цих досліджень повинна стати Лиса гора, бо

Микитин Ріг затоплено на сьогодні водами Каховського водоймища. Наявність з 2000 року постійної археологічної експедиції Нікопольського державного краєзнавчого музею дозволяє це зробити, за наявністю відповідних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1992, Т. 2.
2. Нариси з історії Нікопольського району – Запоріжжя, 2002,
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992, Т. 1.

*Історія села Нові Петрівці з найдавніших часів
до кінця XIX століття*

“Краю мій рідний – гордість моя
Земле моя, всеплодющая мати.”

Ще в сиву давнину люди знали про нерозривний взаємозв'язок минулого, сучасного й майбутнього.

Щоб вірно орієнтуватися в житті, щоб бути освіченою людиною, треба вивчати минуле свого народу, його історію.

Історія народу, як і життя людини, має героїчні і трагічні, щасливі і нещасливі сторінки. Ці сторінки особливо хвилюють і викликають почуття національної гордості.

Любов до Батьківщини починається з любові до рідного села, до батьківської хати.

У кожного з нас є найдорожчі і найрідніші місця. Тут ми народилися, тут проходить наше дитинство і розпочинається юність.

Мій край має багату історію, яка своїм корінням сягає сивої давнини.

По цій землі ходили Ярослав Мудрий і княгиня Ольга, честь і волю цієї землі боронили козаки, топтали її конитами своїх коней монголо-татари, хотіли підкорити фашисти. Але горда моя земля своїми захисниками, які не стали на коліна, не схилили голови, не зрадили своєї віри.

Тож нехай розцвітає мій рідний край, щоб ми з гордістю могли сказати: “Я народився і виріс тут!” Для мене він – передусім село Нові Петрівці на Київщині.

Не раз ти був оточений загарбниками, палав у вогні пожеж, залитий слізьми і кров'ю. Та всі твої біди і напасті розбивались об частину доброї твоєї душі, і, розправивши свої могутні плечі, ти знову вставав з праху, зводячи на зруйнованих місцях нові будинки, створюючи неповторну красу, красу села Нові Петрівці. І саме захоплюючись тобою, рідне село, твоїм

швидким розквітом, я вирішила відшукати білі плями, що закривали твою історію, відкрити завісу минулого. У мене єдине бажання – донести нащадкам любовно зібрані описи історії Батьківщини, села Нові Петрівці. Нехай це зібрання стане заповітом майбутнім жителям села, нехай вони, так само, як і предки, дбають про розквіт і розвиток села, хай рік за роком відкривають дбайливо написану сторінку нашої історії.

Село Нові Петрівці розташоване за 12 км від Києва на високому березі Київського водосховища. Воно з кожним роком все зростає та розбудовується. Ще на початку 70-х рр. XX ст. село Нові Петрівці поглинуло сусіднє село Валки, а колись села Нові Петрівці та Валки підпорядковувались Межигірському монастирю. Територія Межигір'я знаходиться в районі нашого села, але значна частина її “закрита зона”: тут розташовані урядові дачі.

Одна з найяскравіших сторінок історії нашого села – державний музей-заповідник “Битва за Київ у 1943 р.” (1958 р., архітектори А.Милецький і В.Бакланов, скульптор І.Першудчев). Під час Великої Вітчизняної війни на території Нових Петрівців на початку листопада 1943 р. був командний пункт Першого Українського фронту під командуванням генерала армії М.Ф. Ватутіна, звідки здійснювалося керівництво Київською операцією 1943 року.

В центрі села височить Покровська кам'яна церква з п'ятьма куполами і дзвіницею, заввишки 31 мстр до хреста. Вона була освячена намісником Києво-Михайлівського монастиря архимандритом Митрофаном 16 вересня 1910 року. Храм збудований за проектом архітектора М.Гарденіна, виконаним у давньоруському стилі.

Діти селян мають змогу навчатися у трьох загальноосвітніх школах, у селі також є дитячий будинок “Любисток” для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки. Культурним центром є: Новопетрівський будинок культури, сільська бібліотека та школа мистецтв для обдарованих дітей. На допомогу хворим завжди прийде персонал фельдшерсько-

акушерського пункту. Завдяки державним, а також приватним магазинам можлива купівля товарів повсякденного вжитку.

Через село пролягає траса обласного і державного значення: Київ-Мінськ.

Керівництво села, поштове відділення зв'язку і ощадна каса містяться у приміщенні сільської ради.

Ось про таке мальовниче, історико-культурне село я і хочу написати свій твір.

Найперші поселення

На мальовничих схилах Дніпра, нсподалік від Вишгорода, розташоване село Нові Петрівці.

У виданні "Історія міст і сіл України" заснування Нових і Старих Петрівців відноситься до часів Київської Русі. У літописних джерелах того часу назви ці не зустрічаються, але люди мешкали тут і раніше. Між селами Нові і Старі Петрівці знайдено археологами поселення трипільської культури IV-III тис. до н.е. (Археологія, Т. 16, С. 141, 143). Це поселення софіївського типу. За часів Київської Русі селяни, в основному, займалися городництвом, гончарством, ягідництвом. Хати були збудовані з дерева й обмазані глиною. Крім цього, селяни займалися ще й промислами: бджільництвом, рибальством.

На початку XX ст. біля Межигір'я знайдені скарби, що датуються раннім залізним віком II-III ст. н.е. Це прикраси з різнокольоровою виїмчастою емаллю.

У XIV-XV ст. від Димера до Києва була вимощена дорога, по якій везли свої товари селяни, ремісники та купці з Овруча, Чорнобиля, Іванкова, Коростеня. Цю дорогу місцеві жителі називають шляхом.

Північний Вал

Перед в'їздом у Вишгород і Київ, ще в часи Ігоря, Ольги і Володимира була збудована Північна брама-фортеця, яка ще називалася Змієвим Валом. Біля нього постійно чергували воїни. Вал виконував оборонну місію Києва і Вишгорода, а також роль митниці. Ось чому біля нього роздали землі

охоронцям, на яких вони будували свої будинки. Біля фортеці часто почували люди, які їхали на базар до Києва з дальніх міст і сіл. Оскільки люди ночували "валками" (групами), то, можливо, це також вплинуло на назву села Валки.

Під 1687 р. у грамоті патріарха Іоакіма вперше згадується Валковий хутір – головне економічне подвір'я Межигірського монастиря. Тоді там існувала церква Великомученика Георгія. Церква пізніше ніде не згадується, проте сад у Валках ще довгі роки називали скитком.

Легенди про походження назви села

Досить цікаві легенди про походження назв сіл Старі і Нові Петрівці. Одна з них розповідає, що колись на території Старих Петрівців жив Петрів рід, а його родину називали Петрівцями. Протягом багатьох століть село і називалось Петрівці, тобто нащадки Петра. І лише з появою у X ст. Межигірського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря на території Нових Петрівців з'являється поселення будівельників цього монастиря, які потім стали його кріпосними селянами. Багато будівельників було з Вишгорода, оскільки там на той час уже існувало два монастирі (Білий Спаський чоловічий і Микільський жіночий). Вони керували будівництвом Межигірського монастиря, куди потім перейшов Вишгородський Спаський. Серед будівельників були вихідці і з Петрівців, які і побудували собі житла недалеко від монастиря і назвали себе петрівчанами, але так як це було нове поселення, то називали його Новими Петрівцями.

Інша легенда розповідає, що якось плыв по Дніпру чоловік на ім'я Петро. Так як дорога його була далекою, то він пристав до берега. Місцевість йому сподобалась, і він тут оселився, обзавівся господарством, сім'єю. Свого єдиного сина він теж назвав Петром. Коли ж той виріс, одружився, батько виділив йому окремо землю. З того часу місце, де жив старий Петро, носить назву Старі Петрівці, а там, де оселився молодий Петро зі своєю сім'єю – Нові Петрівці.

Предки донесли нам ще один спогад. У XIV ст. територія Київщини і сам Київ були під владою польської корони, а Петрівці належали жорстокому литовському князеві. Можна припустити, що люди тікали з Петрівців і оселялися на новій території, біля Межигірського монастиря, який був обдарований ласкою польського короля і зацікавлений у збільшенні робочої сили в своїх володіннях. Міграція особливо посилювалась, коли на півночі Київщини навесні 1508 року почалося повстання проти Литви. Отже, нове поселення стало називатись Нові Петрівці, а старе – Старі Петрівці.

У XIX ст. в Межигір'ї, між Вишгородом, Валками і Петрівцями, знайшли поклади білої і червоної глини, а також надзвичайно чисте джерело мінеральної води, назване Дзвонковою криницею.

Л.Похилевич вважав, що Нові Петрівці як село з'явилося у часи найбільшого розвитку Межигірського монастиря, коли монастиреві потрібно було тримати робітників поблизу, а не привозити їх з далеких своїх маєтків.

Господарство монастиря вимагало великої кількості прислуги, і поступово біля монастиря в трьох верстах вище по Дніпру з'являється нове село. Жителі його займались хлібопекарством, городництвом і садівництвом, а найбільше – випалюванням межигірської цегли.

Під 1622 р. у виданні "Zrodla dzilyow" W., 1897 р. зустрічається такий запис: "Wies Piotrowce Stare i nowa sloboda" ("всі Петрівці Старі і нова слобода"). Мабуть, це і є першою згадкою про Нові Петрівці. У 1622 році – це ще не село, а невеличке поселення при монастирі.

Звідусіль до села підступав ліс, та з роками його вирубували під посіви зернових. З цим пов'язані і назви деяких кутків. Наприклад, назва "Кичковаха" пішла від давньоруського кичкувати – вирубувати ліс, а "Тертутиха" – від назви кутка, де проживали пильщики дощок.

Але час минав, нове селище зростало, і наприкінці XVII століття в архівних джерелах зустрічаються більш докладні відомості про Нові Петрівці.

У "Розписних списках Києва і околиць" під 1686 р. читаємо: "...От Межигорского монастыря до села Новых Петрович лесами и полями полтретей версты. Село Петровичи поселено на горе и под горою, на берегу Днепровского заливу, который, залив, отделился от Днепра выше того села Петровичи и впал в Днепр же против села Петрович. Между заливом и Днепра луга, прозваныя тем лугам Зазычеве, а по смете на тех лугах сена будет з две тысячи копен, да на тех лугах три озера, прозванием Глушец, Северки и Осы.

А в тем селе Петровичах жители в дворах 45 человек. В том же селе Петровичах живут пришлые люди волошени, курениями, с женами и детьми 16 человек.

От села Новых Петрович до старого селища Петровичи усе лесами и полями полтретей версты. Старое селище Петровичи впусе, жителей никого нет..."

Описи ці велися після численних війн, що проходили по цій землі протягом більше ніж 30 років. У 1662 році Ю.Хмельницький з Татарською Ордою розташував свій табір поблизу Межигірського монастиря, а коли Орда пішла звідси, то з селища мешканці розбіглись, залишаючи свої маєтки, хто в Литву, хто на Волинь, хто до Запорозжя. Жодного мешканця не залишилося ані у Вишгороді, ані в Старих Петрівцях. Можливо, що в Нових Петрівцях жителі залишилися, сподіваючись на захист монастиря з його міцними укріпленнями і гарматами. Спустилі землі князь М.С. Урусов причислив до казни. У 1686 році Польща назавжди відмовилась від Києва і околиць його між річками Дніпро, Ірпінь і Стугна на користь Московської держави. У 1688 році землі Вишгорода, Петрівців і Мощун грамотою від царів Іоанна і Петра Олексійовичів були повернені Межигірському монастиреві. В цій грамоті йдеться і про Нові Петрівці.

“...в Петровцах, при Днепровском заливе, называемом Зычевкою, 66 дворов и 82 человека...”

До самого скасування монастиря (1786 р.) села Нові і Старі Петрівці, Валковий хутір належали Межигірському монастиреві. За описами Київського намісництва в 1781 році у Нових Петрівцях було 67 хат. Що ж до кількості жителів, то тут у 1786 році мешкало вже 367 чоловік.

У часи Катерини II, у XVIII ст., за однією з версій, козаки-ченці Межигірського монастиря відмовились прийняти царицю і спалили його. Цим вони виразили свій протест за зруйнування Запорозької Січі і знищення Війська Запорозького.

Коли відкрита була у 1798 році на території колишнього монастиря фаянсова фабрика, то мешканців Нових Петрівців і Валків приписали до фабрики кріпаками. Це значиться в указі імператора Павла під 1789 р.

Будівництво монастиря

Межигір'я – одна з наймальовничіших київських околиць. Пагорби вкриває листяний ліс, переважно дуб та граб, подекуди зустрічаються і сосни.

Територія Межигір'я знаходиться в районі села Нові Петрівці.

Історія Межигір'я пов'язана з іменем князя Володимира Великого. Ще наприкінці XIX ст. росли тут велетенські дуби, посаджені самим князем. Легенди розповідають, що під коренями одного з них були заховані скарби. Стверджують, що монастир в 988 році заснували грецькі монахи, які прийшли на Русь розповсюджувати християнство.

За іншою легендою Межигірський монастир зобов'язаний своїм заснуванням князю Андрію Боголюбському. Його батько Юрій Долгорукий довго добивався Київського князівства. Зайнявши Київ, Юрій віддав прилеглі землі своїм синам. Андрія батько посадив у Вишгороді. У хроніках монастиря, які почали складатися у XVI ст., зазначено, що Андрій Боголюбський дав кошти на нову церкву, 1160 року вишгородський уділь-

ний князь збудував тут кам'яну церкву Білого Спасу, на горі розмістився монастир.

Храм зруйнували війська хана Батия під час нашествия монголо-татар в 1240 році. Монастир був розорений, а ченці розбрелися по навколишніх селах та печерах, де переховувалися тривалий час, аж поки відбудували своє пристанище. У лісовій ущелині з мальовничими долинами, оточеними з усіх боків невисокими горами, вони спорудили дерев'яну церкву в ім'я святого Миколая, у цій самотній місцині відродився Межигірський монастир.

Головний монастир запорожців

Через відсутність джерел ми не можемо дослідити його життя, лише з 1520 р. відомо, що козацька старшина звертається до уряду Литви з проханням дати згоду на відбудову монастиря. З цього ми можемо здогадатись, що монастир існував задовго до 1520 р., а зруйнований, можливо, був у 1482 р. кримськими татарами на чолі з ханом Менглі-Гіреєм. Хоча монастир і потрапив під покровительство Сигізмунда, та відбудовувався дуже повільно. Ще в 1546 р. він знаходився в жалюгідному стані.

Межигірський монастир, а разом з ним і прилеглі села, зазнавали багатьох нападів. У грудні 1591 р. на Україні спалахнуло селянсько-козацьке повстання проти польсько-шляхетського гніту. Один козацький загін на чолі з писарем запорозьких козаків І.Гриньковичем напав на Межигірський монастир, вигнав звідти королівського ставленика ігумена Бобриковича-Когтя і знищив королівські грамоти.

Межигірський монастир підтримував зв'язки з Київським і Львівським братствами.

Сагайдачний укріпив його гарматами. Крім церков і господарчих споруд у монастирі зводили захисні вали, стіни і брами. Захищений лісами і Дніпром, монастир нагадував фортецю.

Під час Визвольної війни монастир підтримував Б.Хмельницький. В церкві монастиря освячувалась козацька зброя, багато ченців ішли до війська. Універсалом від 21 травня 1651 р. Б.Хмельницький узяв на себе звання ктитора Межигірського монастиря, на свої кошти відбудовував храми після пожежі, надав монастирю права на володіння землею, дозволив будувати млин на Харковицькому ставі. Кіш запорізький віддав Межигір'ю частину восної здобичі. Селян зобов'язали виконувати різні повинності для монастиря.

Після возз'єднання України з Росією (1654 р.) Б.Хмельницький прийняв Межигірський монастир під свою гетьманську опіку, монастир став вважатися військовим, а запорожці – його парафіянами. 21 травня 1654 року новим універсалом гетьмана монастирю передавались Вишгород, села Нові Петрівці і Мошун з усіма угіддями та прибутками. З Запорозької Січі падали в монастир багаті пожертвування, і вотчиною та багатством поступався він лише Києво-Печерській Лаврі.

Після смерті Б.Хмельницького всі гетьмани опікувались Межигірським монастирем.

З плином часу монастир став жіночим і на його території виросло ще дві церкви – Павла і Петра та Воздвиження, він все зростав та міцнів. У другій половині XVI століття польський король Стефан Баторій подарував усю територію Межигір'я монастиреві. Разом з землею у феодальну залежність від монастиря потрапили і селяни, що віднині були зобов'язані виконувати різні повинності.

Документи архіву Південно-Західної Росії зберігають, наприклад, такі дані. Житель Петрівця Н.Вареник щороку мусив давати подать – 40 грошей, третину відра меду, десять возів сіна, п'ять возів дров, чотири дні орав землю духовного феодала, напинав десять кіп жита, заготовляв лід. А крім того треба було доставляти в монастир курей, яйця, дичину, рибу...

До 1690 року Межигір'я володіло: Вишгородом, Старими і Новими Петрівцями, Козаровичами, Глібівкою, Демидовим, Бірками, Лютежем,

Мошунюм, а ще багатьма хуторами, островами на Дніпрі та Десні, рудокопальнями.

Легенди про давнє походження монастиря сприяли його популярності, а своїм розвитком він завдячує тісним зв'язкам із Запорозькою Січчю. В 1672 році в Межигір'я відправилась козацька делегація з пропозицією стати військовим монастирем, духовним центром для усього Запоріжжя.

Кошовий отаман Іван Сірко 1676 року написав листа ігумену Межигірського монастиря з проханням прислати ченця для богослужіння у Покровській церкві на Січі. Одночасно сповіщав, що запорожці посилають гроші монастирю. Офіційні стосунки між Січчю і монастирем були оформлені вже після смерті Івана Сірка.

У 1686 році, після підписання миру між Польщею і Росією, Межигірський монастир відійшов до складу Росії.

У період розквіту монастиря йому підпорядковувалися 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити, 2 монастирі. Межигірські ченці вчили молодь на Січі і дітей в парафіяльних школах грамоті, Закону Божому, письму, влаштовували шпитали для поранених.

Кожен запорізький козак вважав своїм обов'язком побувати у Межигір'ї, поклонитись Межигірському Спасу, замолити козацькі гріхи, а в мирний час багато козаків вирушали в монастир пішки "на прощу" двічі на рік: восени і на Масляну. Старі, німі козаки доживали вік у монастирі. Покидаючи світ, старий запорожець набивав червінцями пояс, запрошував 30-40 своїх приятелів провести його. Це товариство збиралось у Києві і протягом двох тижнів козаки гуляли, пили, співали, танцювали. З веселощами, музикою братство йшло до Межигір'я. Дійшовши до воріт монастиря старий козак прощався з товаришами, і так для нього закінчувались втіхи.

У 1796 році цивільний губернатор Києва В.Малашевич доповів мануфактур-колегії про межигірські глини, випробувані віце-губернатором князем Хованським і майстром Краніхом, який зробив на

показ декілька чашок та чайників. Тодішня київська влада, зрозумівши, що порцеляну купують тільки багаті люди, вирішила заснувати тут фаянсову фабрику, продукція якої була б доступнішою широким верствам населення. Чашки та чайники були представлені імператриці Катерині II.

Майстер Краніх переїхав до Межигір'я, з ним прибули механік Халимендик, два теслі, шість пильщиків, чотири пічника. Розпочалось будівництво горна. Після смерті Катерини II роботи припинилися. Згодом виникло питання про влаштування в Межигір'ї винокурного заводу, та київський митрополит став цьому на заваді.

Імператор Павло указом від 3 липня 1798 року наказав:

- 1) заснувати в приміщенні згорілого монастиря біля Києва фабрику фаянсових виробів;
- 2) приписати до цієї фабрики 228 селян з Нових Петрівців, а потім додати ще 148 селян з Валків.

Поки існувала фабрика, доля сіл була тісно пов'язана з нею. Умови праці на фабриці були дуже тяжкими. Люди працювали з 5 години ранку до 8 години вечора. Заробітної плати не вистачало на життя. Важке і шкідливе фаянсове виробництво тяжко впливало на стан здоров'я людини. В "Сказании о населенных местностях Киевской губернии" у 1863 р. Л.Похилевич вважає: "...заметно, что жители Новых Петровец и Валков малорослы и слабее крестьян соседних деревень и часто умирают преждевременно от легочной чахотки".

А між тим кріпаки, що не їли вдосталь, отримували мізерну плату, своїми руками створювали справжні шедеври.

На фабриці виробляли різноманітні сервізи, скульптурні вироби. Особливо високим попитом користувався посуд з українським орнаментом у вигляді виноградної лози та з краєвидами Києва.

13 червня 1810 р. сталася пожежа, яка знищила майже всі будівлі, машини та інструменти. Приблизно рік після пожежі фабрика не працювала. Підозрювали що це був підпал. Поведінка директора –

француза Стефана Генріха Сен-Лафера викликала підозру. В день пожежі він втік з фабрики, залишивши документи.

Фабрика працювала і на військо, а саме в цей час наближалася війна з Францією, отже підпал був можливим.

Військовий губернатор Милорадович дав на відновлення фабрики 200000 крб. На початку 1813 р. вона вже працювала, а в 1814 р. її вироби демонструвались в Санкт-Петербурзі.

Сервізи Межигірської фабрики прикрашали імператорські столи. На першій виставі російських мануфактурних виробів 1829 р. в Санкт-Петербурзі твори фабрики були визнані кращими у всій Російській імперії. Європейські музеї і порцелянові заводи купували зразки Межигірських виробів.

Дослідники з захопленням вивчають чудові експонати, які відрізняються від усіх інших фаянсових виробів фарбами, малюнками, декором.

Збереглися до нашого часу імена майстрів, що створювали своїми руками славу української кераміки.

Провідним майстром, одним із засновників місцевого стилю межигірського фаянсу, був кріпак з Нових Петрівців, головний модельєр і скульптор Семен Шевченко. В моделях його ліпних сервізів, тарілок і ваз чудово використана спадщина народного різьблення і кераміки. Учні С.Шевченка Петро Волошин, Афанасій Шупик, Давид Парилов, Леонтій Бігуновський – продовжували течію застосування народного мистецтва в фаянсових виробках фабрики.

Відомі також імена майстрів-друкувальщиків і обпалювальщиків друку: Артем Правдивий, Андрій Тищенко, Іван Корнійченко, Гордій Бабенко, Федір Барсук, Олександр Коломієць, Єлісей Коломієць, Андрій Старенький, Тимофій Самойленко, Григорій Мовчун.

Талановитий гравер Дмитро Степанов підготував когорту художників-граверів з кріпаків: Кирила Яцину, Михайла Веремійця, Івана Шупика, Івана Смирнова, Якова Богдана.

Загибель храму

У 1710 і 1712 роках Україну охопили голод і епідемії. А в 1717 році Межигір'я було спустошене пожежею. Межигірські села обезлюдніли.

В 1750 році загін гайдамаків під керівництвом І. Подоляки діяв у селах Київського Полісся, знайшовши пристанище в монастирських селах та лісах. Легенда розповідає про золоту карету – прадавній військовий трофей Київської дружини Святослава, яку нібито закопали гайдамаки на території Межигірського монастиря. Коли в 1820 році там велися розкопки, копачі – жителі Нових Петрівців, нібито знайшли її. Але пани, що керували розкопками, хотіли лишити все золото собі. Подальша доля знахідки невідома, як мало відомо і про те, що було викопано і для чого велись роботи.

Час правління Катерини II означав кінець Запорозької Січі і Межигірського монастиря.

У 1785 році царські війська захопили і зруйнували Запорозьку Січ і дні козацького монастиря були полічені. 1785 року указом Катерини II монастир закрили, а майно конфіскували.

У квітні 1787 року імператриця зустрічала весну у Києві і виявила бажання перед від'їздом відвідати мальовниче Межигір'я, звідки їй привозили джерельну воду. Та вночі, напередодні призначеного дня, тут сталася велика пожежа. Подейкують, що монастир підпалили самі ченці та старі запорожці, як помсту Катерині II за ліквідацію монастиря.

Розгнівана імператриця заборонила відновлювати пошкоджені вогнем споруди і скасувала монастир, його землі та угіддя відійшли до царської казни.

Межигірських ченців та духовенство перевели до Криму, а потім – на Кубань, до Катеринограда (нині – Краснодар). Після пожежі 1787 року монастир, як такий, перестав існувати.

Межигірська фаянсова фабрика

З XVIII ст. у Межигір'ї процвітає гончарство. Тут виявили солідні поклади доброї глини і збудували найбільшу в Росії порцелянову фабрику. Працювали на ній селяни Нових Петрівців і Валків. 150 робітників за рік виготовляли біля 75 тисяч фаянсових виробів. Широким попитом користувався посуд, виготовлений фабрикою, навіть за кордоном. В 1843 році в Межигір'ї, подорожуючи по Україні, побував Т.Г. Шевченко. В пам'ять про зустріч з Кобзарем гончарі фабрики виготовили сувенірну кахлю, за мотивами вірша “Сон” („На панщині пшеницю жала...”). А ще збереглась у Дзвонках легенда про Тарасове джерело.

У другій половині XIX ст. село Нові Петрівці стає промисловим. Крім гончарства, успішно розвивається випалювання цегли, що дає основний зарібок петрівчанам, торгівля посудом, ломове візнування. З'являються перші цегляні хати, криті черепицею.

Пласка вогнетривка цегла була надзвичайно міцна і використовувалась навіть для виготовлення печей і грубок. У Межигір'я приїздили цілими баржами і скуповували її у жителів села, потім розвозили і продавали. Тому ця цегла дістала назву спершу “Межигірська”, а потім “межигірка”. Так вона називається і до наших днів. Потім знайшовся господар і відкрив цегляний завод, який пізніше теж став відомим на всі округи.

До 500 тисяч штук цегли щорічно виготовляли петрівчани, залишаючи у глибоченних глиняних ямах та біля печей і силу, і здоров'я. Однею з особливостей цього поселення було те, що дерев'яні хатини, криті солом'яними стріхами, зводили кутками до курної вулиці. Загадуючи на роботу, управитель верхи їздив селом і стукав у кут кожної хати.

Залишилися виробы фабрики. Кращі з них – веселі, яскраві, сповнені любові до землі – складають яскраву сторінку українського мистецтва,

являють собою неповторні витвори народного таланту. Поки що залишилась тільки наша пам'ять про безцінні втрати: підірвані храми, знищені витвори мистецтва та високоякісна глина, яка розмивається Київським морем.

Працюючи над цією роботою, я не раз ставила перед собою запитання – чи зможу повністю і докладно описати історію рідного краю? Адже багато століть вона ніде не записувалась, не вивчалась, не досліджувалась. Та мої вагання були миттєвими. З кожною написаною сторінкою бажання дізнатися про всі історичні факти все більше і більше охоплювало мене.

Як виникло село? Хто були його перші жителі? Як змінювалося політичне і економічне життя? Ці запитання цікавили мене понад усе. Я ставила собі за мету будь-що знайти, упорядкувати і записати відповіді на них. В історії мого села є багато білих плям, а у мене єдина мета – заповнити ці сторінки історичними даними.

На жаль, багато документів не збереглося до нашого часу, та я все ж таки намагаюсь відшукати всі відомості про свій край. На даний період я дослідила і записала історію села з найдавніших часів до кінця XIX століття.

У майбутньому буду досліджувати і вивчати історію рідного краю.

Моя робота не має кінця: кожен може продовжити її, доповнити свою історію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусенко Г. Межигірський Спас і українське козацтво. //Слово. - 1999. - 29 травня. - С.3.
2. Археологія, Т. 16, С 141, 143.
3. Документи сільської ради.

4. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К., 1984.
5. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – С. 472, 477.
6. Історія міст і сіл України (Київська область). – К., 1969.
7. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре. Собрание сочинений. – К., 1877. – т. 2. – С. 255-285.
8. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1863.
9. Розписні списки Києва і околиць (під 1686 р.).
10. Сборник материалов для исторической топографии. Киева и окрестностей. – К., 1874.

Історико-географічний нарис села Лютіж

Мальовниче українське село Лютіж має багату і надзвичайно цікаву історію. Кожна людина повинна знати, звідки вона походить, де виросло коріння її родини. Своєю історією наше село сягає у глибину віків.

Виникає питання: звідки ж походить назва цього поселення? Що бачила земля, по якій я ходжу щодня і по якій ходило не одне покоління наших предків?

За свідченням легенд та за історичними даними князь Лют, син Свенельда, київського воєводи, полював в лісах, які належали овруцькому князю Олегу. Олег, дізнавшись про те, що в його володіннях полює Лют, вбив його у кривавій сутичці. Від місця поховання князя Люта, ймовірно, на землі, що належала Свенсльду, походить назва "Лютіж". Окраїна села, де колись водилися великі бики – тури, називається "Турова".

Географічне положення

Село Лютіж Київської області Вишгородського району розташоване на правому березі Київського водосховища за 21 км на північний захід від м. Києва за географічними координатами 50°44' пн. ш. і 30°20' сх. д. на автостраді Київ – Мінськ. Населяє Лютіж 2,5 тис. чоловік. На пд. заході від нього знаходиться с. Старі Петрівці, на пн. заході – с. Демидів, в сх. напрямку – Київське водосховище, на захід – лісовий масив і с. Гута-Межигірська.

За адміністративним поділом дореволюційної Росії село входило до Димерської волості, Київського повіту, Київської губернії.

Історія заснування

Достовірних відомостей про походження села і рік його виникнення немає. Якщо звернутися до писемних джерел, то перша згадка про село Лютіж є у літописі Нестора "Повість минулих літ". Про це згадувалося вище.

Рік походження назви точно невідомий, але найбільш ймовірно це 975-976 рр.

Під 1150 роком є згадка про те, що тут перебував вигнаний з Києва син Володимира Мономаха – Юрій Долгорукий. В 1151 році під урочище Городець підійшла дружина великого князя київського Ізяслава та інших князів. Вони спалили посаг Юрія Долгорукого і примусили його повернутися в Суздаль. Урочище Городець після повного зруйнування монголо-татарами стояло в руїнах.

1240 року село Лютіж було спалене й зруйноване монголо-татарами під час взяття Києва. Місце довгий час було запустілим.

У 1436 році після битви на Синіх Водах між монголо-татарами та Литвою київське князівство, а разом із ним і село Лютіж відійшло під владу Литви.

Після ліквідації у 1471 році удільного Київського князівства було впроваджене Київське воєводство, куди увійшло с. Лютіж під владою литовського воєводи.

Розвиток села

Одна з перших згадок про с. Лютіж написана в ілюстрації Київського замку: "Жителі с. Лютіж виконують на користь замку повинності: по три дні орати поле, косити сіно і відвозити в замок, відбувати військову службу". Жителі села знаходились у залежності від замку і сплачували на його користь користь церкви обов'язкову данину.

Зміни в селі Лютіж сталися в другій половині XVI ст. (після 1557 року), швидко зросло населення за рахунок селян – втікачів з Волині і Поділля, які шукали порятунку від феодального гніту.

У 1576 році на село напали кримські татари, зруйнували і спалили його, жителів забрали у ясир.

Після Люблінської унії 1569 року Україна, а разом з нею і Лютіж, відійшли до Польщі.

1570 рік – ревiзiя Київського замку, де сказано, що селяни здають на користь воєводи декілька діжок меду та кілька возів сiна.

В другiй половинi XVII ст. село перебуває під владою орендарів, що брали його у польського короля. Здавали: 28 золотих чиншу, давали 28 мір вівса, 5 діжок меду, а в державну казну – певну кількість кіп жита та вівса.

1648-1654 рр. – перiод Визвольної вiйни Богдана Хмельницького. Влітку 1648 року селяни, озброївшись косами та киями, почали громити маєтки шляхти. Частина з них влилася до вiйська Богдана Хмельницького.

1649 р. – село було визволене з-під польського панування і включене до складу Білгородської сотні Київського полку, згідно реєстру.

Весь цей час Київський замок прагнув повернути Лютiж та інші села під свою владу. У 1654 році представники київського магістрату, перебуваючи у Москві, просили повернути місту села, які йому здавна належали, а саме: Лютiж, Демидів, Димер, Козаровичі... Вони скаржилися на те, що маєтності місто втратило за часів польсько-шляхетського панування, а після Визвольної вiйни українського народу проти панської Польщі тими всіма землями володіють козаки.

У 1659 році, після укладення Гадяцького договору – зрадницької угоди гетьмана І.Виговського з польським урядом про передачу України під владу шляхетської Польщі – король Казимир подарував Лютiж і навколишні села гетьману Правобережної України – Павлу Тетері.

У 1667 році було укладено Андрусівський мирний договір. Лютiж залишався під владою Польщі.

У 1692 році, після смерті Павла Тетері, селом насильно заволодів козацький полковник Василь Іскрицький і звідти наносив образи підданам стольника київського Кшиштофа Ласка. Селяни були обкладені великим податком та панщиною. У цей час відносини правобережного козацтва з Польщею залишалися напруженими. Польські хоругви намагалися витіснити козацькі сотні з міст і сіл. Під час повстання Семена Палія проти гноблення селянства і правобережного козацтва за визволення Правобережної України з

під влади Польщі село зайняли повсталі козаки. Жителі села підтримували повстанців. У листі до Семена Палія 7 травня 1693 року сам Іскрицький скаржився, що правобережні козаки зайняли для постою місця, призначені для його полку.

Взимку 1693 року Василь Іскрицький зі своїм військом вигнав повстанців, а потім вчинив жорстоку розправу над жителями села.

Після смерті В.Іскрицького в січні 1700 року польський король Август II передав село дворянину Казимиру Стецькому, котрий займав посаду каштеляна київського. В його руках село перебувало найдовше.

У 1723 році Стецький домігся переведення села на становище містечка і дістав дозвіл на проведення тут ярмарків.

З 1700 року село Лютiж відійшло до Димерського староства. В першій половині XVIII ст. село переходило від одного власника до іншого, а це призвело до збідніння селян і спустошення села.

Часті зміни панів, кожний з яких прагнув одержати якнайбільше прибутків, супроводилися зростанням феодальних повинностей і посиленням експлуатації селян. В 30-х роках XVIII ст. широкого розмаху в районі Лютесжу, як і скрізь на Київщині, набрав гайдамацький рух. Селяни створюють партизанські загони і приєднуються до руху.

1752 рік – село зайняли гайдамаки і вчинили напад на маєтки місцевої шляхти.

У 1796 році, після поділу Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до Росії, Лютiж увійшов до складу Київського повіту, Київської губернії. В селі запроваджувалися російські порядки, селян прикріплювали до землі і пана, інші – ставали державними, майже не було вільних селян. Після реформи 1861 року селяни стали вільними й отримали невеликі наділи землі. За злидненні наділи селяни сплачували податок 6 крб. 40 коп. грошима і відробляли 37 днів на поміщика Синельникова, якому належало село Лютiж. Всі ці повинності були записані в “Уставну грамоту”, яку селяни Лютесжу не підписали. Селянство було вкрай незадоволене результатами реформи і

виражало це в різних формах. Першою, глухою формою протесту проти реформи, була відмова Лютіжжя підписати викупний акт, мотивуючи це тим, що селяни ніколи не підписували ніяких документів. Далі селяни часто руйнували межі між селянськими і поміщицькими землями, насильно забирали й вивозили з поля поміщика хліб. Реформа 1861 року не привела до повної ліквідації феодалізму.

XX століття. Події і факти

В країні відбувалася революція 1905-1907 років. У липні 1906 року жителі села самовільно почали рубати і вивозити поміщицький ліс.

30 липня прибув урядник від царя і спробував виявити організаторів порубки лісу, селяни його побили і вигнали. Після Столипінської аграрної реформи частина земель Синельникова була поділена на відруби і продана через "Селянський земельний банк". Переважну більшість відрубів скупили куркулі, які виділили їх в хутори. Інша частина селян стала наймитами і батраками.

Соціальне становище

Медичне обслуговування було на низькому рівні. На всю Димерську волость був один лікар і два фельдшери, які надавали медичну допомогу тільки за плату. Освіта для бідних була недоступна. У 1913 році діяла одна церковнопарафіяльна школа (3 класи). Більшість населення була неписьменною: на чотирьох жителів – три неписьменні.

Зміни в житті селян після Жовтневої революції 1917 р.

Після подій у Петрограді 1917 року більшовики прийшли до влади і почали створювати місцеві ради. На початку 1918 року було створено сільську раду в Лютіжжі. В середині лютого лютізький земельний комітет разом із комітетом сусідніх сіл, ухвалили рішення про конфіскацію земель. На початку березня 1918 року мирне життя було перерване, село зайняли німці.

У 1919 році село зайняли більшовики і відновили радянську владу. В селі було обрано сільську раду.

1920 року почався перерозподіл землі. Створилися перші кооперативи. В селі відкрито початкову школу і хату-читальню для дорослих. В селі було відкрито бібліотеку і художню самодіяльність.

Виникнення колгоспу та його розвиток

Наприкінці 1929 року було створено колгосп і проведено колективізацію. Успіхи колгоспного господарства викликали ненависть розкуркулених селян. Було створено колгосп "Перемога", якому присвоїли ім'я Васильєва, до його складу входили землі двох населених пунктів – села Лютіж і села Демидів. Люди стомилися від бід, війн, тому мирна праця приносила їм радість. Завдяки самовідданій праці, тоді ще без сучасної техніки, селяни добилися високих врожаїв на полях. В 1929-1932 роках в селі відбувався процес розкуркулення, і деяких селян виселили з села. У 1932-1933 роках село перенесло великий голод, померло багато селян.

Життя в селі під час окупації фашистськими загарбниками

24-25 серпня 1941 року село захопили німці. В грудні 1941 року на території Димерського району почала діяти підпільна група під керівництвом Г.С. Скотаренка, куди ввійшли і деякі жителі села Лютіж.

В 1942 році з Києва прибув посланець К.І. Едемський для організації партизанського загону. В цьому ж році на Димерський район поширила свою діяльність підпільна організація "Арсеналець", що діяла на заводі "Арсенал". Керував підпільниками в Димерському районі Г.С. Гурєєв.

У лютому 1943 року група під керівництвом Скотаренка створила бойову партизанську групу, якою керували Едемський і Гурєєв.

Битва за Дніпро. Лютізький плацдарм

У жовтні 1943 року радянські війська готувались до переправи на правий берег Дніпра в районі села Лютіж. Переправу здійснювала 240 стрілецька дивізія під керівництвом Уманського та 180 дивізія під керівництвом Нефьодова. В кінці жовтня почалася переправа і піхтурм села Лютіж. Першим, хто переправився на правий берег, був взвод під керівництвом сержанта Нефьодова. Визволення почалося з Турова.

Допомагав йому у взятті села лейтенант Харьковець зі своїми військами. 25 жовтня ввечері село було захоплене радянськими військами. Почалася масова переправа. Бої тривали до кінця жовтня, а на початку листопада радянські війська розірвали Східний вал і почали наступ на Київ. 7 листопада 1943 року Київ було взято. На території села вціліли лише чотири хати, село було зруйноване та спалене. Люди знову, в котрий раз, доклали великих зусиль, щоб село відбудувати.

Сьогодення Лютіжа

У 1997 році радгосп імені Васильєва отримує новий статус ВАТ ім. Васильєва, який вклучає землі двох населених пунктів – села Лютіж і Демидів. Напрямок господарства – овочево-молочний, але Лютіж спеціалізувався на овочівництві. Ґрунти в селі малопридатні, дерново-підзолисті, супіщані, потребують вапнування і систематичного внесення органічних та мінеральних добрив. Сьогодні сільське господарство державного масштабу не ведеться. Поля роздані під забудову.

Геологічна будова, рельєф та корисні копалини

Місцевість, де знаходиться село Лютіж, наприкінці Мезозойської ери кілька разів змінювалася, тобто відбувалася трансгресія і регресія моря. У нижньокрейдовий період територія була сушею, а у верхньокрейдовий період, коли трансгресія моря досягла свого максимуму, стала дном моря. На початку палеогену море знову вкрило територію, де знаходиться село.

Гірські породи третинної системи представлені в основному так званою Київською свитою, а на північний захід в напрямі смт. Димер також є породи Харківської свити.

Гірські породи третинної системи покриті покладами четвертинного періоду різного походження. В околицях села Лютіж і села Демидів вони представляють найсучасніші відклади річкових заплів та відклади молодих терас. В геоморфологічному відношенні територія Лютіжа знаходиться на так званій Поліській терасовій рівнині, яка являє собою злегка горбкувату рівнину, в основному в східному напрямі до долини річки Дніпро. Лютіж

знаходиться на правому корінному березі Дніпра. В цілому рівнинний характер околиць Лютіжа сприятливий для розвитку с/г, механізованого обробітку земель, будівництва.

Із корисних копалин в значних розмірах є запаси кварцевого піску, які використовуються населенням для своїх потреб.

Клімат

Лютіж розташований у районі помірно-континентального, теплого зволоженого клімату. Середня температура січня приблизно - 6°C, а середня липнєва температура +18,5°C. В окремі роки бувають значні відхилення від цієї норми. Середньорічна кількість опадів 550 мм, але іноді спостерігаються коливання від 380 мм до 800 мм.

Чималої шкоди завдають весняні заморозки та літні сухотви. В цілому клімат сприятливий для вирощування культур помірної зони.

Внутрішні води

Село розташоване на правому березі Київського водосховища, якому належить особливе місце з-поміж підвищень правого берега Дніпра. Цей берег річки високий, здебільшого близько підходить до річища, стрімкий, подекуди вкритий лісом. Відносні висоти правого берега сягають 50-100 м. Місцями між стрімким правим берегом і водним плесом Дніпра простягається вузька рівнинна правобережна низовина. У багатьох місцях своєї нижньої частини, де випадає значно менше опадів, Дніпро практично не має приток. Майже 60-80% стоку припадає на весняний період. Влітку та взимку Дніпро характеризується низькою меженню; замерзає з грудня до першої-другої декади березня. У верхній течії Дніпро живиться сніговими (50%), дощовими (20%) і підземними водами, у нижній частині – в основному сніговими (80-90%).

Озер біля села немає, болота майже всі осушені. Штучний ставок не використовується в господарстві, а є лише місця відпочинку для селян. Підземні води залягають на глибині від 6 до 15 м. Вони широко використовуються для водопостачання населення.

Грунти

Грунти Лютіжа і його околиць являються типовими дерново-слабодзолистими з невеликою кількістю перегною. Вони погано затримують вологу, мають підвищену кислотність і не відзначаються великою природною родючістю. Потребують постійного внесення органічних, мінеральних добрив та вапнування.

Природна зона

Село Лютіж знаходиться на межі умовної поліської лісостепової природної зони України. Природна рослинність значно змінена господарською діяльністю людини, а особливо в безлісних місцях. На захід від села розташований лісовий масив, для якого характерні породи мішаних лісів. Сосново-дубовий ліс має значні домішки берези, осики і граба. З представників тваринного світу в лісі зустрічаються дикі кабани, зайці, лисиці, зрідка вовки, дикі кози, поодинокі лосі. На берегах річок живуть бобри, ондатри, дикі качки, лелеки та інші птахи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Київської області, ф. 4, оп. 99, од. зб. 656, арк. 45, 14-16, 69, 52, 53, 42, 46, 64-65 та ф. Р-354, оп. 3, опр. 794, арк. 11, 45-46, 49, 54.
2. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 105.
3. Старовойтенко І.П. Київська область. – К., 1967. – С. 9-12.
4. Сергієчко Г.Я. Визвольний рух на правобережній Україні в кінці XVII – початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 90.
5. Стецюк К.І. Народні рухи на лівобережній та слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 78.

Історико-культурна спадщина Києво-Святошинського району

Культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

Об'єкт культурної спадщини – це місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Києво-Святошинський район багатий на археологічні пам'ятки, які належать до стародавніх історичних епох, починаючи з пізньотрипільської культури (III тис. до н. е.) і закінчуючи епохою Київської Русі.

Внаслідок численних археологічних експедицій, які були проведені дослідниками – вченими ІА НАНУ – в районі виявлено:

1. Курган в с. Ходосівці (III тис. до н.е. – I тис. н.е.), розміри якого становлять – Н=2,5м, D=35м.
2. Курганний могильник в с. Віта Поштова X-XI ст. Тут збереглося 100 насипів, розкопано 14 курганів. Знаходиться могильник в 1 км на Пн. Схід від села у лісі, з Пн. примикає кооператив, з Пн. Зх. - військова частина.
3. Три ґрунтові могильники:
 - с. Білогородка – XII-XIII ст.;
 - с. Лука – зарубинецька культура, в 1 км на Пд. від села;
 - с. Лука – IX-XIII ст.
4. Чотири курганних групи:
 - с. Гатне – III тис. до н.е. – I тис. н.е.;
 - с. Лука в 400 м на Зх. від давньоруського могильника, між краєм тераси і дорогою на Бишів;
 - с. Лука – III тис. до н.е. – I тис. н.е., зліва від дороги на Бишів;

- с. Ходосівка – III тис до н.е. – I тис. н.е.

5. П'ять змієвих валів:

- м. Боярка – X – XI ст.;

- с. Бобриця – X – XI ст.;

- с. Віта Поштова – X-XI ст.;

- с. Кременище – скіфський час;

- с. Круглик – скіфський час.

6. Десять городищ:

1) Боярка – розташована в 22 км від Києва, у Пд.-Сх. частині міста знайдено городище XI-XIII ст. – часів Київської Русі. Пізніше на цьому місці виникло Городище – Будаївка, перша згадка про яке в історичних документах належить до поч. XVI ст. На той час ця територія перебувала під владою Литви, а після Люблінської Унії (1569 рік) її захопила шляхетська Польща. На початку XVII ст. Будаївка належала магнатам Корецьким. У 1648-1651 рр. тут проходила Визвольна війна проти тяжкого соціального і національного гніту. У 1648 році Будаївку було визволено від польсько-шляхетського панування. З 1649 року вона включена до Білогородської сотні Київського полку. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. село остаточно відійшло до Росії. Спочатку ним володів Київський Михайлівський монастир, а потім Києво-Печерська Лавра. Після секуляризації монастирських земель Будаївка стала державним селом.

2) Білогородка – X-XIII ст. Городище розташоване у західній частині села, на високому березі р. Ірпін, що являє залишки пізньотрипільської культури. Згадуючи про більш ранні поселення, які знайдені на території села Білогородки, не можна обминути історію давнього Білгорода. У VII-IX ст. тут існувало слов'янське поселення, де згодом виникло літописне місто Білгород, яке було одним з пунктів у системі оборони Києва від нападів кочівників. Першими дослідниками давнього Білгорода були викладачі Київського Університету св. Володимира (1874 рік) В.Б. Антонович та І.П. Хрущев. Новий етап історії вивчення міста розпочав видатний археолог

В.Хвойко. Місто вперше згадується у літописах 980 року. На той час Білгород з прилеглими землями являв собою особисте володіння Великого князя київського Володимира Святославича. За даними літописця Нестора "...Владимир заложи градъ Бель и много людей сведе в онъ ибо любе градъ оуб...". Протягом 11 років навколишні смерди з пилками, сокирами, лопатами й тяглами без відпочинку працювали день-у-день голодні й обдурті. Заготовляли деревину, копали канали, насипали вал, будували оглядові вежі, постої для дружинників і гриднів, стайні для коней, майстерні й гути. На Білій горі на висоті 45-50 м над Ірпенем з крутими схилами, оточені глибоким яром та обнесні валом, стояли дитинець з княжим палацом, дерев'яною церквою, боярськими хоромами й коморами. Тут було збудовано неприступну з усіх сторін фортецю з потужними укріпленнями й валом до 10 м заввишки, частина якого збереглася. Глибокий рів оточував місто площею в 100 га. За своїми розмірами воно перевищувало Чернігів, Переяслав, Рязань. Про велич і красу міста дають уяву залишки двох кам'яних храмів, зокрема, церкви Дванадцяти апостолів, збудованої у 1197 році (підлога з полив'яної плитки, а бані зі свинцевих листів). Дотепер збереглися залишки стінного фрескового розпису золотом. Виявлені тут будинки XI-XIII ст. відрізняються від звичайних будинків того часу більшими розмірами. Стіни будівель нерідко були облицьовані різнокольоровими плитками. Під час монголо-татарської навали 1240 року місто вщент зруйновано. Через деякий час воно відродилося. І у 60-х роках XIV ст. місто підпало під владу феодальної Литви. З того часу воно зветься Білогородкою.

1560 рік – належить великому князю литовському;

1569 рік – Білгород захопила шляхетська Польща.

Селом у різні часи володіли князі Острозькі, коронний гетьман Ходкевич, князі Корецькі.

У 1654 році – остаточно перейшло до Росії.

У 1700 році Петро I подарував Білогородку київському митрополиту.

І в 1776 році село стало державним.

3) Білогородка – розташована на Пн.-Сх. околиці села, на місі правого берега річки Ірпінь, біля впадіння в річку струмка. XI-XIII ст.

4) Новосілки – XI-XIII ст. між селами Феофанія та Хотів (на високому місі лівого берега струмка).

5) Ігнатівна – знаходиться в 1 км. на Пд.-Зх. від села, лівий берег річки Ірпінь (II ст. до н.е. – II н.е.; VIII-IX ст. н.е.; XI-XIII ст.).

6) Ходосівка – мале Ходосівське городище, 0,6 км на Пд. Сх. від села, XIX ст.

7) с. Хотів – скіфське городище VI-V ст. до н. е. Хотівське городище було найбільш віддалене на північ з усіх скіфських городищ на території України. Очевидно тут, в наших краях, проходив кордон між скіфськими та іншими племенами.

8) Круглик – велике Ходосівське городище у формі підкови, річка Віта ділить городище на дві частини між селами Круглик та Ходосівка (VI-IV ст. до н.е.).

9) Жорнівка – 2 км на Пд. Зх. від села на місі правого берега річки Ірпінь (XI-XII ст.; XV-XVII ст.).

10) Віта-Поштова – від Кисва 18 км, городище знаходиться у Пд. Сх. частині села – X-XIII ст.; VII-VI ст. до н.е. Розташоване на крутому горбі лівого берега річки Віти, на глиняному пагорбі посеред села, з півдня омивалося річкою Вітою, а навколо було оточено частоколом. Назва села збереглася ще від часів Геродота (V ст. до н.е.). Віта з латини “VIAT” означає вітання.

На території Кисво-Святошинського району при археологічних розкопках знайдено залишки стародавніх поселень.

Всього знайдено 70 поселень. А саме:

1. с. Білогородка – всього 11 поселень (доба бронзи, скіфська доба, III-V ст., XI-XIII ст.).
2. Віта-Поштова – 3 поселення (III-II тис. до н.е., VII-VI ст. до н.е., X-XI ст.).

3. с. Гатне – 2 поселення (доба бронзи, II тис. до н.е. – II ст. н.е.).

4. с. Лука – 4 поселення (зарубинецька культура, чорноліська культура, культура часів Київської Русі).

5. с. Ігнатівна – 2 поселення (білогрудівська культура, зарубинецька, черняхівська та київська культури).

6. с. Забір'є – 3 поселення (VI ст. до н.е., XI-XIII ст., на березі річки Бобриця).

7. с. Княжичі – 2 поселення (доба бронзи, I тис. до н.е., II-V ст., XI-XIII ст.).

8. с. Жорнівка – 2 поселення (неоліт, I тис. до н.е., XI-XII ст., XII-XV ст.).

9. с. Крюківщина – 3 поселення (VII-VI ст. до н.е., VI-IV ст. до н.е., XI-XII ст.).

10. с. Ліспики – 2 поселення (VI ст. до н.е., скіфська культура, XII-XIII ст., XVI-XVII ст.).

11. с. Іванків – 1 поселення (III-IV ст., київська культура).

12. с. Музичі – 4 поселення (II ст. до н.е., в яру на правому березі р. Ферма, III-V ст. н.е. на Сх. околиці села, біля ставу, XI-XIII ст., р. Ферма, XII-XIII ст., струмок Трубище).

13. с. Михайлівська Рубежівка – 1 поселення (V ст. до н.е., XII-XIV ст., на Пд. від Пд.-Сх. околиці села, на л. березі р. Буча).

14. с. Петропавлівська Борщагівка – 2 поселення (II ст. до н.е. – II ст. н.е., XI-XIII ст.).

15. с. Софіївська Борщагівка – 1 поселення (XII-XIII ст. на р. Борщагівка).

16. с. Тарасівка – 2 поселення (VII ст. до н.е., на відстані 400 м від садиби по вул. Чапаєва, скіфська культура, XII-XIII ст. в Сх. частині села на правому березі струмка Храмки, притоки р. Віта).

17. с. Ходосівка – 8 поселень (скіфська, зарубинецька, давньоруська культури).

18. с. Хотів – 2 поселення (VI-V ст. до н.е., на Пн. околиці села, на високому пагорбі, обмежено глибокими ярами).
19. с. Круглик – 3 поселення (IV-VI ст. до н.е., скіфський час, на Пд. Сх. на п. березі р. Віта, у Сх. частині Великого Ходосівського городища, II тис. до н.е., XII-XIII ст. на л. березі р. Віта).
20. с. Юрівка – 1 поселення (III-II тис. до н.е., XII-XIII ст.)
21. с. Гориничі – 2 поселення (XII-XIII ст., в центрі села на л. березі р. Ірпінь)
22. с. Новосілки – 4 поселення (XI-XIII ст., доба бронзи, біля лівого берега річки Ірпінь).
23. с. Кремнище – 2 поселення (VII-VI ст. до н.е. в місці впадіння глибокої балки в долину річки Віти, займає Пн.-Зх. схил; XI-XIII ст.).
24. с. Бобриця – 1 поселення (I ст. н.е.; XII ст., на правому березі річки Ірпінь, 0,5 км нижче по течії впадіння р. Бобриця).
25. с. Мошун – 1 поселення (I тис. до н.е.).

У районі є об'єкти, які необхідно відродити. Наприклад, храм Дванадцяти апостолів у літописному Білгороді, нині Білогородці; урочище Церковщина (нинішній хутір Вільний), поблизу сіл Лісники та Ходосівка. Там знайдено фундамент давньої церкви періоду Київської Русі. На початку XX сторіччя її починали відроджувати.

За Лісниками та Ходосівкою закріпилася назва богородичних сіл. Небагато храмових поселень мають таку відзнаку. А назву Ходосівки виводять від Феодосія Печерського. Переказують, що під час Великого посту Феодосій Печерський усамотнювався у тих місцях для молитви та виконання своїх подвигів.

На території району знаходяться поштові станції, збудовані в 1846 році за типовим архітектурним проектом 1843 року: на 15, 32, 53 км шосе Київ – Житомир.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. відлунує болем у кожного вітчизника. Ця велика біда не обійшла і наш район.

Іще до об'єднання західних українських земель в УРСР з 1939 року була збудована лінія оборони Київського укріпленого району (КиУР). Вона брала початок біля Дніпра, північніше Києва (в районі с. Боярки), йшла на південний схід, вздовж правого берега річки Ірпінь, через населені пункти Мостище та Ірпінь, далі по території Києво-Святошинського району через села: Білогородку, Віту Поштову, Лісники, Мриги і виходила лівим флангом до Дніпра.

Вздовж всієї лінії, завдовжки 75 км, були збудовані залізобетонні довгострокові точки (доти), деякі з них збереглися до нашого часу.

Як пам'ять про минуле, в кожному місті і селі знаходяться пам'ятки та обеліски, братські могили:

- пам'ятний знак на місці розстрілу фашистами 300 радянських воїнів та громадян в період окупації в серпні – листопаді 1941 року (село Бузове);

- пам'ятники на честь воїнів – односельців, що не повернулися з фронтів війни (1 пам.)

- села: Бузова, Гурівщина, Капітанівка, Мила, Жуляни, Жорнівка, Музичі, Личанка, Неграші;

- місто: Вишневе;

- місто: Боярка (обеліск);

- братські могили воїнів, які загинули в роки ВВв (36 могил).

В селі Гатне знаходиться могила невідомого червоноармійця, розстріляного денікінцями у 1918 році.

На території Боярки встановлено кілька пам'ятників, що відображають історію міста:

- пам'ятник П.Корчагіну (архітектор О.Харечко, скульптор А.Ігнатенко), 1979 рік;

- пам'ятний знак "Боярка-БАМ" (автор А. Стельмашенко), 1983 р.;

- паровоз К-15776 “Кукушка” – 1989 рік, встановлений на вічну стоянку в Боярці, як символ порятунку Києва від паливної кризи у холодну зиму 1921 року. Паровоз “Кукушка” – єдиний представник цієї серії в Україні;

- будинок, в якому жив М.Островський в 20-х роках ХХ ст., нині діюча ЗОШ № 2 (архітектор Драганівський – 1911 рік. Пам’ятка перебуває під охороною держави);

- пам’ятник М.Островському – 1973 рік (автори В.Клоков, П.Одинець).

- Пам’ятник комсомольцям 20-х років – 1968 рік.

Значну частину спадщини залишили нащадкам передові діячі культури, які народилися, жили і творили в різні періоди в нашому районі. Це вчені, поети, художники, скульптори, композитори. Серед них:

- М.П. Диченко (1863-1932 рр.) – український радянський астроном. Основні роботи стосуються астрометрії й теоретичної астрономії. Він склав каталог 640 зодіакальних зірок.

- М.К. Пимоненко (1862-1912 рр.) – видатний український художник, академік живопису, член Паризької інтернаціональної Спільки мистецтв, член Мюнхенської Спільки художників. Автор багатьох жанрових полотен, що відображають життя і побут українського народу. Понад 100 робіт художником створено в селі Малютянці, в майстерні, яку він збудував: “Святочне ворожіння”, “Ворожіння”, “Свати”, “Весілля в Київській губернії”, “Не жартуй”, “Гуси додому”, “Біла криниця”, “Гопак” (цю картину закупив Лаврський музей в 1907 році).

На місці майстерні художника в селі Малютянка збудовано нині діючий музей М.Пимоненка. Велика колекція картин художника знаходиться в Національному художньому музеї України.

- В.М. Григор’єв (1903-1982 рр.) – з 1944 року жив у Боярці, співпрацював в журналі “Перець”. Малюнки в цьому журналі принесли йому визнання читачів. Художником проілюстровано понад 40 дитячих книжок: І.Франко “Лис Микита”, О.Пушкін “Про попа та його наймита Балду”, Д.Білоус “Лікар зоопарку”, М.Носов “Пригоди Незнайки” тощо.

Серед ілюстрацій художника для дитячого журналу “Барвінок” особливе місце належить уособлюючому журнал Барвінку – блакитній квіточці з клоп’ячим обличчям. Барвінок Григор’єва став героєм дитячої української літератури. Понад тисячу робіт митця зберігається в колекції Боярського краєзнавчого музею.

- Я.І. Падалка (1926-1999 рр.) – гончар у п’ятому поколінні, майстер народної кераміки. Учасник багатьох (близько 30) виставок народного мистецтва, як в Україні, так і за кордоном: Москва, Баку, Махачкала, Рига, Ташкент, Фаєнсе (Італія), Лос-Анджелес (США), Мальме (Швеція), Краків (Польща) тощо. Відомі роботи: скульптурні композиції “Мавка і Лукаш”, “Лісовик”, “Кий, Щек, Хорив та їх сестра Либідь”, “Вій”; декоративна скульптура “Зубр”, “Звір-дивак”, “Олень крилатий” та інші.

Музеї, в яких зберігаються твори Я.І.Падалки:

Державний музей етнографії народів СРСР, Петербург; Художній музей Литовської РСР, Вільнюс; Меморіальний музей Т.Г. Шевченка, Канів; Музей народної архітектури та побуту, Переяслав-Хмельницький; Красназавчий музей, Полтава.

Велика колекція творів І.Падалки зберігається в його майстерні, в будинку, де він жив і працював в с. Віта Поштова. Вдова гончаря мріє створити музей чоловіка, але їй необхідна підтримка держави.

- Мохор Ю.П. (1922-1997) – похований в Боярці. Заслужений художник України, лауреат ім. В.Касіяна. 1962 р. – ім’я Ю.Мохора було занесено в Українську радянську енциклопедію (Т. 7, С. 67). Більше 10 років художник співпрацював з Олегом Терентьевим (засл. худ. України). Ними було виготовлено понад 200 плакатів: “8 Березня”, “Нам потрібен мир”, “І в труді і в спорті”, “Єдність”, “В’єтнам переможе”, “1 вересня”, цикл “ВЛКСМ”, “Слався, благородна армія народна”.

З 1957 р. художник переїхав у Боярку, збудував власноручно невеличкий будинок з майстернею по вул. Миру, 33. Нині в цьому будинку зберігається значна частина творчого доробку (малювання, акварелі, малюнки, плакати), а

також виконані власноруч художні вироби з дерева – меблі. В 2001 р. на будинку художника встановлено меморіальну дошку.

- Паціора П.П. (1906-1986 рр.) – народився в Будаївці, нині Боярка. Доктор технічних наук, автор 31 книги, в тому числі 14 підручників для студентів лісних технікумів та вищих учбових закладів: “Електропили для валки и разделки леса” Москва, Гослесбумиздат, 1952 г.; “Электрооборудование лесопромышленных предприятий”, Москва, 1981 г. і т. д. Має багато авторських свідоцтв на винаходи: “Пильний механізм”, 1973 р., “Ланцюгова пилка”, 1944 р., “З’єднувальна ланка ріжучих ланок пильного ланцюга”, 1947 р.

Присвоєно звання: “Почесний працівник лісної промисловості СРСР”, 1939р., “Заслужений діяч науки і техніки СРСР”.

- Самійленко В.І. (1864-1925 рр.) – похований у Боярці біля Свято-Михайлівської церкви.

Творчість Самійленка багатогранна. Він і поет, і сатирик, і драматург, і перекладач. Шедевром лірики поета є “Вечірня пісня” (“Тихесенький вечір на землю спадає”), яка стала улюбленою піснею народу. Поклав її на ноти Кирило Стеценко. У багатьох віршах В. Самійленка з великою любов’ю оспівується Україна. Автор віршів: “Елегія”, “Пісня про відомого Василя”, “Ідеальний публіцист”, “Мрія бюрократа”, талановитої гумористичної поеми “Спритний ченчик”.

- Пастернак А.А. (1931-1999 рр.) – похований у Боярці.

Поет, журналіст, історик, автор мудрих і дотепних афоризмів, лікар. Автор збірки віршів “Зсмія моя белая”. В останні роки життя А.Пастернак працював над книгою “Козацька медицина”, яку побачив читач лише після його смерті.

В спадщину нам залишили свої твори письменники: Коваленко І.Ю. “Недокошений луг”, “Джерело”; Орися Верба “Біла верба”; Ігор Юрков (1902-1929 рр.) “Стихотворения”; І.Калениченко “Хай йому грець”, “Гоп, мої гречаники”, “Трішні люди”; І.Іванов “Колима” та інші

На території Києво-Святошинського району з 1974 року діє районний музей. У відповідності з Законом України “Про музей та музейну справу” МУЗЕЇ – це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам’яток природи, матеріальної та духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико – культурної спадщини.

Боярський краєзнавчий музей створено на базі літературно-меморіального музею М.Островського, відкритого у 1974 р. з нагоди 70-річчя від дня народження письменника. У 1992 році музей перепрофільовано.

Музейна колекція, що складалась понад чверть століття, налічує біля 10 тис. основного і науково-допоміжного фондів. До найчисленніших груп музейної колекції відносяться друковані матеріали – понад 3 тис. одиниць зберігання; живопис, графіка – близько 2 тис. одиниць зберігання. Іншу частину колекції складають предмети груп: фото, етнографії, меморії, нумізматики, археології.

Етнографічна колекція БКМ налічує близько однієї тисячі предметів: рушники, вишивки, сорочки, килими, одяг, жіночі прикраси, предмети домашнього вжитку.

Всі ці речі характеризують матеріальну і духовну культуру українського народу, його сімейний та суспільний побут.

Значну частину музейного зібрання складають експонати, що пов’язані з іменем Миколи Островського.

За останні роки колекція музею поповнилась цікавими роботами заслужених художників України Федора Глузюка і Юрія Мохора; членів Національної Спільки художників України: В.Шевченка, С.Рябової, К.Кудряшової, Г.Волошина; художників: С.Онищенка, Г.Баллона, М.Стеценка, В.Вишняка, Ю.Горбачова, А.Білока, С.Герасименка, Л.Литвиненко, О.Малініченка.

1. Батурін О. По землі Київській. Путівник-довідник. – К., 1963.
2. Тронько П. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К., 1971.
3. Клоков В. Історія Української РСР. – К., 1977, Т.7.
4. Реєстр нерухомих пам'яток Київської області (пам'ятки археології Києво-Святошинського району станом на 01.01.2002 р.).
5. Архів Боярського краєзнавчого музею. ОФ ПД.

Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе

Введені до наукового обігу матеріали розкопок гончарних осередків у давньоруських Вишгороді та Автуничах дають можливість аналізувати риси, притаманні керамічному виробництву на даних пунктах.

В літературі вже наводилися дані щодо особливостей виробничих і допоміжних споруд гончарного циклу із вказаних пам'яток. Опубліковано матеріали розкопок вишгородських горен, вивчення яких має вже більше ніж півстолітню історію і поповнюється новими цікавими даними (Довженок, 1950, С. 72-73; 1952, С. 14-28; Археологія Української РСР 1975, т. 3, С. 233-234; Толочко, 1989, С. 118; Орлов, Булкін, 1991, С. 4; Чабай, Евтушенко, Степанчук 1991, С. 27-28; Орлов, 1992, С. 27-28; 1994а, С. 53-54; 1994б, С. 165-173; Анісієв, 2002, С. 13-16; Лагунова, 2004, С. 39-41). Фіксація двох горен експедицією Ф.Мовчанівського; потім – близько п'ятнадцяти (один з яких дослідив В.Й. Довженок, ще один – О.А. Бобринський, П.П. Толочко і В.Й. Довженок); вивчення восьми горен В.Чабасом та Р.Орловим у 1990 році, ще трьох – у 1992; охоронні дослідження гончарської виробничої споруди у 2000 дають можливість для широкіх узагальнень. За спостереженнями Р.Орлова, горна були здебільшого двох'ярусної конструкції (Рис. 1), діаметр найбільшої з випалювальних камер становив 2 м. Деякі із об'єктів мають сліди перебудов, споруджувалися із використанням дощатої опалубки та каркасу з прутів; споруди значних розмірів до складу конструкції включали "козел". Вони входили до складу комплексів, які включали майстерні та житлові садиби. Гончарний центр займав більшу частину міського посаду XI - першої половини XII ст. Загалом на площі 5-6 га могло функціонувати 250-300 горен. Дослідником вишгородський центр порівнюється з белгородським, вавилевським (на Дністрі), автуничьким з огляду на значні масштаби виробництва та подібність вивчених об'єктів (Орлов, 1994, С. 166-167).

Результати робіт на поселенні Автуничі, де на сьогоднішній день зафіксовано десять гончарних горен, дев'ять із яких уже досліджено, а також значна кількість інших гончарських будівель, теж широко відомі (Коваленко, Моця, Орлов, 1991, С. 83-85; Коваленко, Моця, 1992, С. 7-9; 1997, С. 135-142; Готун, 1992, С. 13; 1993, С. 59-71; 1995в, С. 33; Моця, Готун, Коваленко, 1993, С. 97-98; Готун, Коваленко, Моця, Петраускас, 1995, С. 25-26; Готун, Шевцова, 1995, С. 61-76). Основні виробничі споруди – горна – в цілому відповідають технологічним схемам, зафіксованим пізніше. Сільські гончарі як основний тип теплотехнічної споруди використовували двох'ярусне горно із решітчастою перегородкою між топковою та випаловальною камерами, що спиралася на стінки останньої (Рис. 2, 3). У ряді випадків склепіння топки підтримувалося “козлом” – підпорною стінкою, що розташовувалася в робочій частині топки або виходила і до челюстей (в григорівському горні замість підпорної стінки споруджено стовп, а в одному з Томашівських для цього використано плаский прямокутний камінь). Перед челюстями простежені (де це можливо) приміщення, часто зі стінами і дахом, звідки топили горно і регулювали процес випалу. Випаловальна камера – кругла або овальна, сама теплотехнічна споруда задля термозахисту повністю чи частково заглиблювалася в землю чи перекривалася (підсипалася) землею. Простежені сліди ремонтів (№ 1-2, 4, 6, 7; № 1, до того ж, ремонтувався двічі) та навіть реконструкцій. Зафіксовані споруди із плоту навколо об'єктів (№ 1-3, 6, 7), випадки заглиблення робочого майданчика перед челюстями (№ 1-2, 6, 9). Зводилось тіло горна із глини (іноді з використанням гончарної маси), при застосуванні каркасу із кілків та дощатої опалубки; відзначено використання попередньо обпалених глиняних вальків. Горно, конструктивно тотожне автуницькому № 6, вивчене на Малополовецькому поселенні, аналогічне їм – на давньоруському селищі Болотня. Стовпові ямки навколо нього, як у випадку з його середньодніпровськими аналогіями, можуть вказувати на наявність споруди над теплотехнічним пристроєм (Село Київської Русі..., 2003, С. 164-167). В літературі висловлювалася думка про рутинність та консервативність в даній

сфері (Радченко, 1926, С. 37-38), елементарність в технічній основі (Кучінко, 1996, С. 188). Але справа тут не в неприйнятті прогресивних явищ, а в стабільності технологічних вимог, яким відповідали певні прийоми і технічні вирішення. Конструктивна тотожність чи подібність від античності до сучасних кустарних, на думку А.Л. Якобсона, пояснюється використанням одних і тих же принципів (Якобсон, 1979, С. 58). Серед подібних сільських спеціалізованих гончарних осередків – поселення Монастирщина зі спорудами, до комплексу яких входили гончарні горна та інші (Гоняний, Кокорина, Свирина, 1993, С. 143-150), можливо – Томаківка (Приходнюк, Беляєва, 1980, С. 327). Сільські горна південноруських земель, використовуючи методику О.А. Бобринського, можна характеризувати як такі, що за рухом гарячих газів відносяться до 1 класу (з урахуванням стану збереженості) мають прості камери для розміщення виробів з повністю сформованими: розподільними пристроями між блоками, трубчастими теплопровідними каналами; частково чи повністю сформовані периферійні топки, пристрої для первісної концентрації теплової енергії (Бобринський, 1991). Фінальний етап керамічного виробництва включав в себе не лише горно з передгорновою ямою та спорудою над ними, а й об'єкти для відходів, готової продукції тощо. Для цього використовувались переважно заглиблені частини об'єктів, експлуатація яких за прямим призначенням вже припинилася. Щодо місця складування готової продукції та напівфабрикатів – без сумніву, такі існували. Але для цього використовувались будинки майстрів, споруди навколо горен. Спеціальні будівлі типу пізньосередньовічної на Київському Подолі (Сагайдак, 1987, С. 222, 223; Калюк, Сагайдак, 1988, С. 36-47) як на селищі Автуничі, так і на інших не виявлені. В той же час варто згадати названий авторами розкопок керамічною майстернею комплекс, в складі якого перераховувались гончарне горно, побутова піч, приміщення, де працював гончар та будівля для зберігання і просушування готової продукції з поселення Вагате (Сміленко, Козловський, 2000, С. 25). Майстернею, де формувався посуд, джерела практично одностайно називають житло гончаря чи одне з приміщень в тому ж таки житлі. Оскільки процес формування посуду майже не залишав

матеріальних свідчень, окрім випадків, коли було зафіксовано слід від круга (Смиленко, 1988, С. 73; Бобринський, 1991, С. 42-45), ідентифікації робочого місця гончаря сприяє наявність готової до використання гончарної маси, запасів глини тощо. Етнографічні спостереження вказують, що до складу гончарського обійстя входив "глинник" - місце, де глина зберігалась і проходила через певні технологічні операції (промивання, виморожування, просіювання, змішування тощо); неодмінна присутність такого об'єкту – надійний виробничий індикатор гончарського обійстя. Він міг бути на подвір'ї чи в майстерні, у вигляді ями, "скрині", діжки чи огорожений дошками. Такі об'єкти на селищі Автуничі виявлені як відокремлені (№ 4, 11, 32, 76 та інші), так і влаштовані в спорудах, інтерпретованих як житла-майстерні (№ 48, 74 та інші) і мають аналогії на інших давньоруських пам'ятках, зокрема – у Вишгороді (Довженко, 1950, С. 73-78). Щодо основної споруди майстерні, її можна розглянути на прикладі Автуницького селища. Тут виявлено кілька об'єктів (№ 48, 42/186, 74, 317 тощо) із запасами глини в заглибленій частині, перекритих залишками зруйнованої наземної споруди, у тому числі з розвалом опалювального пристрою та численним побутовим інвентарем в заповненні. У даному випадку можна вести мову про використання підкомор та підпільних ям як допоміжних об'єктів у гончарстві і проживання в наземній частині комплексу. Розпочинався власне гончарний цикл з добування глини. Кар'єри-глинища часто мали певні елементи архітектури малих форм: огорожі, дашки, підйомні пристрої тощо. Такі об'єкти (кілька десятків) розкопані на селищі Автуничі. Для означених споруд характерна несталість форми, значні розміри, перевідкладені прошарки суглинків у заповненні, знахідки відповідних інструментів та пристосувань (лопати, конік тощо). Мають вони аналогії і на інших давньоруських пам'ятках (Наумов, 1996, С. 165).

Аналіз споруд з обох пам'яток дозволив Р.С. Орлову дійти висновку, що ці два виробництва більше об'єднані якоюсь метою, ніж роз'єднані відстанню і технологією. Горна з обох пунктів мають спільні риси в конструктивних особливостях і параметрах, супроводжуються підсобними виробничими

приміщеннями, запасами сировини і великою кількістю відходів. Дослідник відзначав, що автуницький гончарний центр за всіма ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Білгороді та інших містах Русі. Висловлювалося припущення, що масове виробництво давньоруської кераміки в Поліссі, вірогідно, стимулювалось і створенням адміністрацією різних умов, не виключаючи переселення майстрів із міст. Це дозволило виділити Автуницьке поселення в особливий тип (Орлов, 1992, С. 28-30). Більше того, відзначалося, що вказане селище виникло внаслідок значної внутрішньої "колонізації" плеємінних територій в XI ст. шляхом створення великих ремісничих центрів і поступово набувало рис міста (Орлов, 1994б, С. 166).

Правомірність співставлення автуницького гончарного осередку з такими крупними гончарними центрами, як Вишгород, Білгород, та ін. сумніву не викликає, хоч за обсягами та масштабами виробництва Автуничі все ж поступалися. Закономірне і віднесення Автуницького поселення до окремого типу, про що йтиметься нижче. В той же час конструктивна подібність, схожість параметрів споруд тощо в обох центрах закономірна. Фахівцями доведено, що поява гончарних круга і горен була зумовлена соціально-економічними причинами і свідчила про ремісничий характер керамічного виробництва. Провідні типи горен виникли в глибоку давнину і суттєво не змінювались, хоч із розвитком гончарних традицій і на різних територіях з'являлися свої особливості. Загалом же горна становили собою самостійне явище культури в єдиній системі теплотехніки середньовічної доби на основі загальних законів (Город Болгар..., 1988, С. 143, 147). Це добре простежується при порівнянні автуницького горна № 6 з півночі Чернігівської області і малополовецького із заходу Київської. Майже синхронні об'єкти, при достатній територіальній віддаленості мали не лише однакові розміри (різниця становила кілька сантиметрів) та конструктивне вирішення, а й однаково припинили своє функціонування під час випалу внаслідок відсутності "козла" (Готун, Петраускас, 1996, С. 81). Відносно внутрішньої колонізації – за спостереженнями дослідників, в керамічному комплексі Автуницького селища,

крім традиційних форм, виявлено також незначний відсоток нетипових для давньоруської кераміки уламків посудин, що має аналогії серед старожитностей XI-XII ст. із польсько-руського порубіжжя, Західного Побужжя, Мазовії. Вказувалося, що поява цієї кераміки на давньоруських пам'ятках пов'язується з походом Ярослава і Мстислава в Польщу в 1031 р., повернувшись із якого, Ярослав "посади" своїх полонених по Росі, і висловлювалась думка, що інша частина полонених могла бути розселеною в Чернігівському Поліссі, оскільки подібні знахідки фіксуються і на інших пунктах Чернігівщини (Пархоменко, 1990, С. 150). Разом з тим, для беззастережного пояснення розвитку автунницького гончарного осередку з кінця X ст. лише колонізаційними процесами, стимульованими владою, даних поки що недостатньо. Щодо поступового набирання Атуничами рис міста, варто відзначити, що розгорнуті останніми десятиліттями минулого століття широкомасштабні дослідження південноруських селищ дозволили довести неординарність соціально-економічного феномену давньоруського села і стверджувати про паритетні відносини між селищами та містами, а також зробити висновок про перебування сільських поселень на достатньо високому шаблі суспільно-економічного і культурного розвитку, що підкреслювалася у фаховій літературі (Моця, 1994, С. 52; 1995, С. 141; 1996, С. 45). Така точка зору базується на аналізі різних сторін господарства, побуту, духовного життя сільських мешканців; основні розробки даного напрямку викладені у фундаментальному науковому дослідженні вітчизняних археологів (Село Київської Русі..., 2003, 232 с.). Одним із показників високого рівня розвитку давньоруських селищних структур слугують речі, які в традиційній історіографії трактувалися як притаманні міському населенню. Так, ще до недавнього часу низка знахідок вважалася нетиповою для сільських мешканців. Зокрема, значна кількість скляних браслетів, амфор, шиферних пряслиць, намистин, наявність писал, енкалпціонів, браслетів-наручів, називалися особливістю специфічного культурного шару, характерного лише для міст (Штыхов, 1983, С. 55). Городища виключалися із списків городищ сільського типу при наявності певних ознак, однією з яких були амфори для вина

(Тарасенко, 1957, С. 182). Разом з тим, деякі із перерахованих категорій знахідок не лише характерні для селищ і тому не можуть вважатися ознакою міста, а й отримали широке розповсюдження, особливо це — як підкреслювала С.О. Беляєва — стосується згаданих вже скляних браслетів (Археология Украинской ССР, 1986, т. 3, С. 403). Схожа картина спостерігається і щодо зброї, предметів спорядження вершника і коня, скляного і металевих посуду, амфори тари; подібних речей на селищах нараховуються десятки, що підкреслювалося в публікаціях (Веремейчик, 1996, С. 69, 70). На думку фахівців, означене відображає закономірний процес, пов'язаний із перетворенням певних речей із елітарних у предмети масового вжитку та з однорідністю матеріальної культури міста і села (Сергеева, 1993, С. 150).

Щодо визначення, який саме тип поселень репрезентує Автунницька пам'ятка, доцільно звернутися до особливостей життя і побуту мешканців досліджуваного селища, специфіки їх виробничої діяльності. На поселенні, що в 1987-1997, 2000 рр. розкопувалося Дніпровською давньоруською експедицією під керівництвом чл.-кор. НАНУ О.П. Моці, відкрита площа складала понад 26,8 тис. м². Тут вивчено 820 об'єктів (448 будівель, 235 ям, 137 канавок від огорож). Особливо інформативні для характеристики цього селища, як і інших пам'яток, досліджені споруди. Вони відображають особливості життя і побуту мешканців, специфіку виробничої діяльності, взаємодію людини та навколишнього середовища, знання і уміння, смаки і уподобання давньої людності і, таким чином, слугують важливим показником розвитку матеріальної та деяких елементів духовної культури. Більше того, окремі знахідки, незважаючи на їх незначність, могли бути випадковими (як випадково залишеними давнім населенням, так і випадково виявленими в ході стаціонарних досліджень, а тим більше — розвідок). Та і взагалі, відношення до речового матеріалу має бути обережним. Як підкреслював П.О. Раппопорт, "...наявність дорогих імпортованих речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не тільки завдяки торгівлі, а й іншими шляхами, наприклад в якості дарів, військових трофеїв і т.п." (Раппопорт, 1967, С. 4). Крім того, як

наголошував А.Л. Монгайт, рибальські знаряддя могли знаходитись в будівлі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт, 1955, С. 61-62). І лише будь-який з об'єктів несе набагато більше інформації про побутові особливості чи економічну діяльність.

Вище відзначалось, що на Автуницькому поселенні вивчено споруди, які репрезентують гончарний цикл від видобування сировини (глинища) та її підготовки до використання (глинники) до виробничих процесів (житла-майстерні, горна із допоміжними спорудами, звалища браку та відходів) тощо (вони характеризуються у наведсній літературі, тому немає необхідності зупинятися на їх характеристичі). Але це – не єдина галузь, що досягла на селищі досить значного рівня розвитку. Кілька десятків об'єктів використовувались для смолокуріння і вигонки дьогтю; вивчено також будівлі, пов'язані з обробкою чорного металу, сільським господарством (снопосушарки, загони для худоби). Досліджені і побутово-господарські споруди (колодязь, ями для припасів, будівлі типу “степок” і “повіток”), об'єкти господарської архітектури малих форм. Можна говорити і про заняття жителів мисливством, рибальством, збиральництвом, обробкою дерева, шкіри тощо.

Подібна різнобічність і багатоструктурність в економічній діяльності може бути пояснена регіональними особливостями. Поселення розташоване в глибині Полісся, де клімат і ландшафт не гарантували прожиткового мінімуму. Населення, не маючи гарантованого добробуту за рахунок землеробства (палеоботанічні дослідження (Г.О. Пашкевич) показали відсутність монокультурної зернової спеціалізації - тут культивувалося мінімум 9 видів типового для Давньої Русі спектру; археозоологічне вивчення отриманих матеріалів (О.П. Журавльов, О.В. Маркова) дозволило дійти висновку про нетрадиційно високий відсоток коней у складі стада), змушене було розвивати різноманітні ремесла і промисли. Порівняння отриманих в Автуничках матеріалів із результатами дослідження інших пам'яток вказує на притаманність саме таких господарських особливостей практично всім (за винятком спеціалізованих) широко дослідженим селищам поліської зони.

Аналізуючи неукріплені поселення Київської землі, П.П. Толочко відзначав наявність землеробських і промислових поселень, невеликих селищ тваринників (Толочко, 1980, С. 163). Щодо глибинних районів Полісся, то тут спостерігається навіть значно строкатіша картина. Багатогранність таких утворень простежується за наявністю як спеціалізованих виробничих поселень, так і пам'яток, де ремесла і промисли були допоміжними по відношенню до сільського господарства та таких, де певна галузь була домінуючою, а землеробство і тваринництво – другорядним (Готун, 1995а, С. 121-125). Неоднорідність селищ підкреслювалась і О.П. Моцею, який звертав увагу на те, що специфіка організації економіки сягнула навіть виробництва полив'яних панток, випалу вапна тощо (Моця, 1995, С. 140). Досліджені на поліських селищах будівлі вказують на особливості виробничої діяльності мешканців означених пам'яток. Відомі сезонні поселення металургів біля с. Лапутьки (П.П. Толочко) і Новосілки (Д.Я. Телегін). На селищі Колонщина чорна металургія існувала поряд з допоміжними галузями – випалом деревного вугілля, обробкою каменю і дерева (О.В. Серов, О.В. Філок, П.В. Монтар). Залізобудівне виробництво розвивалося і на селищі Гульськ (Б.А. Звіздецький), але тут воно було не основним для мешканців, котрі займалися також землеробством і скотарством, мисливством і рибальством тощо. Варто згадати також селища по добуванню і обробці камію в околицях Овруча (П.П. Толочко). А виготовленням виробів із привозного шиферу займалися також жителі вже згаданого селища Колонщина, поселення Софійська Борщагівка (О.П. Моця, І.А. Готун). Подібна картина спостерігається і на пам'ятках, що виходять за межі Поліської зони. Так, крім землеробства і тваринництва на поселенні Комарівка (А.І. Кубишев) зафіксовано об'єкти металургійного виробництва, на поселенні Григорівка (В.О. Петрашенко) – гончарства, металообробки, промислів, мисливства і рибальства. Особливо показове могириччя Дніпра і пониззя Десни, де більше десятка поселень мають значну відкриту площу (О.М. Веремейчик, О.В. Шекун). Крім землеробства і скотарства Ліськове демонструє розвиток ювелірної справи, залізобудівки,

смолокуріння, випалу вапна, обробки каменю; Овраменків Круг, Деснянка, Козарки, Криниця, Львівка – лісохімічного промислу; Криниця – кісткорізної справи; Деснянка – добування і обробки заліза. Варто також згадати ремісничу спеціалізацію в інших регіонах, зокрема, гончарство – на поселенні Томапівка (О.М. Приходнюк, С.О. Беляєва), Малополовецьке (І.А. Готун, А.В. Петраускас). Привертають увагу і зафіксовані на ряді поселень та виділені в окремий тип будівлі, де крім варистої печі були досліджені теплотехнічні споруди виробничого призначення (Л.І. Іванченко).

Наведені приклади показують, що заняття ремеслами і промислами, у тому числі – і керамічним виробництвом, – риса, притаманна багатьом, особливо – поліським селищам. І закономірність їх розвитку проста: чим менш сприятливими були умови для рільництва і тваринництва, тим ширший спектр інших галузей економічної діяльності. Це фіксується у відношенні поліських селищ і в пізньосередньовічні часи, коли сягає навіть вилову і дресирування ведмедів (Коваленко, 1992, С. 33). Специфіка ж і ступінь розвитку окремих галузей визначалися особливостями наявних природних ресурсів. Саме ними зумовлювався як рівень організації економіки окремого селища, так і його подальша доля. Тому й не дивно, що сприятливі умови для гончарства (передусім – наявність придатної глини) послужили розвитку окремої галузі. Це добре видно на прикладі Автуницького селища, де виділено садибу, яка характеризується значним (порівняно з іншими ділянками) ступенем концентрації знахідок, що можуть бути трактовані як елементи феодального побуту. В їх числі – предмети озброєння і спорядження вершника і бойового коня, коштовні і привізні речі, знахідки, що свідчать про високий рівень грамотності, елементи заможного костюма. Разом з тим, в садибі, що існувала протягом кількох будівельних періодів, зафіксовано житла-майстерні гончаря (при відсутності інших типів жител), горна, допоміжні гончарські споруди, глиняники, а також снопосушарки, виробничі будівлі лісохімічного промислу тощо. Це дало змогу висловити припущення про ототожнення її власника з представником місцевої адміністрації в системі давньоруської феодальної

ієрархії (Готун, Моця, 1993, С. 68-71). Тобто, специфіку життя і господарювання на Поліссі демонструють особливості економічного укладу і представника місцевого самоврядування. Привертає увагу і припинення життя на вказаній пам'ятці. Висловлювалась думка про залежність цього від зовнішньополітичних причин: “окремі загони монголо-татар здійснили рейди і на північ від спаленого Чернігова. У ті дні припиняє існування багате ремісничо-промислове селище поблизу села Автуничі Городнянського району. Під час археологічних розкопок тут виявлено вістря татарської стріли” (Павленко, 1996, С. 30). Проте слідів раптової загибелі об'єктів в 1 половині XIII ст. на пам'ятці зафіксувати не вдалося, та і випадково знайденим в орному шарі зрізнем зі зламаним вістрям (який міг бути, до того ж, половецьким чи давньоруським – як бойовим, так і мисливським) пояснити припинення існування селища важко. Інформативніша в цьому відношенні динаміка розвитку даної поселенської структури. При аналізі планіграфії і хронології досліджених споруд добре простежується сповільнення напруженого ритму життя, зменшення кількості об'єктів на рубежі XII-XIII ст. (Готун, Моця, 1993, С. 71; Готун, 1995б, С. 104). Це може пояснюватися саме вичерпанням ресурсів на пам'ятці та навколо неї.

Таким чином, тип поселень, до якого відноситься селище Автуничі, можна визначити, як “поліське село”. Саме ця категорія демонструє багатогранність і багатоструктурність економіки, значний рівень розвитку різних галузей господарства, вдосконалення технологічних процесів і прийомів (останнє видно як за слідами ремонтів і реконструкцій тих чи інших об'єктів, так і при співставленні хронологічно відмінних споруд одного і того ж призначення, у тому числі і гончарних горен).

Порівняння автуницького і вишгородського гончарних центрів дозволяє дійти висновку, що ми маємо справу з характерними представниками сільського та міського ремесла, їх зближує спільність технологічних прийомів, однотипність споруд, подібний підхід до організації виробництва (детально проаналізовано Р.С. Орловим). Після розкопок останнім часом сільських поселень широкими площами в літературі неодноразово відзначалося, що

матеріальна культура південноруського села багато в чому не поступалася міській. Подібність автуніцького сільського гончарства до вишгородського міського дозволяє додатково аргументувати цю точку зору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анжияк С.М. Археологічні дослідження давньоруського Вишгорода у 2000 році. //Старожитності Вишгородщини. Збірка тез доповідей і повідомлень 8-ої наук.-практ. конф., присв. "Дню пам'яті Ярослава Мудрого" 24-25 лютого 2001 р., м. Вишгород. – Вишгород, 2002.
2. Археологія Української РСР. – К., 1975, Т. III.
3. Археология Украинской ССР. – К., 1986, Т.3.
4. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М., 1991.
5. Веремейчик О.М. Матеріальна культура сільського населення IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра. //Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996.
6. Голяный М.И., Кокорина Н.А., Свирина А.Б. Гончарный комплекс I половины XIII в. на поселении Монастырщина-5. //Средневековые древности Восточной Европы. Тр. ГИМ. – 1993. – Вып. 32.
7. Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности. – М., 1988.
8. Готун І.А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автунічі. //Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992.
9. Готун І.А. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автунічі. //Археологія. – 1993. - № 4.
10. Готун І.А., Моця О.П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі. //Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоквасова. – Чернігів, 1993.

11. Готун І.А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі. //Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995а.
12. Готун И.А. Некоторые данные о системе застройки древнерусского поселения Автуничи (по материалам 1989 г.). //Деснинские древности. Сборник материалов межгос. науч. конф., посв. памяти Ф.М. Заверняева. – Брянск, 1995б.
13. Готун І.А. Нові дані про споруди лівобережного села давньоруського часу. //Археологічні старожитності Подесення: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995в.
14. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автунічі: результати останніх сезонів. //Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. – Чернігів, 1995.
15. Готун І., Шевцова Л. Автунічі – селище гончарів X-XIII століть. //УГ. За рік 1994. – Кн., 2. – Опішне, 1995.
16. Готун І, Петраускас А. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині. //УГ. За рік 1995. – Кн., 3. – Опішне, 1996.
17. Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934-1937 рр. //Археологія. – 1950. – Т. 3.
18. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода. //АП УРСР. – 1952. – Т. III.
19. Канюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу. //Археологія. – 1988. - № 61.
20. Коваленко В.П., Моця А.П., Орлов Р.С. Гончарные горны XII в. на поселении Автуничи. //Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. – Гомель, 1991.

21. Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернівці, 1992.
22. Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с. Автуничи на Чернігівщині. // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернівці, 1992.
23. Коваленко В., Моця А. Жилища гончарів XI-XII вв. на селище Автуничи на Чернігівщині. // Гістарично-археологічний збірник. - № 12. - Мінськ, 1997.
24. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996.
25. Лагунова О.С. Гончарний горн і круг та інші знаряддя для виготовлення гончарних виробів у Вишгороді. // Старожитності Вишгородщини: 36. тез. доп. і повідомл. 11-ої наук.-практ. конф., присвяч. "Дню пам'яті Ярослава Мудрого" 3 березня 2004 р., м. Вишгород. – Вишгород, 2004.
26. Монгайт А.Л. Старая Рязань. // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – МИА. – Т. IV. - № 49.
27. Моця О.М., Готун І.А., Коваленко В.П. Давньоруське поселення біля с. Автуничи: черговий етап досліджень. // АДУ. 1992 р. - К., 1993.
28. Моця А.П. Автуничи - сельское поселение эпохи Киевской Руси. // Природа. – 1994. - № 5.
29. Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований. // Славянская археология, 1990. Раннесредневековый город и его округа. – МАР. – Вып. 2. – М., 1995.
30. Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. // УІЖ. – 1996. - № 4.
31. Наумов А.Н. Исследования на Куликовом поле, в г. Туле и области. // АО. 1995 г. - М., 1996.
32. Орлов Р.С., Булкін В.О. Роботи Правобережної давньоруської експедиції. // АДУ, 1991 р. Препринт. - К., 1991.

33. Орлов Р.С. Возможности древнерусского гончарного производства на Полесье. // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернівці, 1992.
34. Орлов Р.С. Польові археологічні дослідження Вишгороду у 1990-1993 роках. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I - на початку II тис. н.е. – Чернівці, 1994а.
35. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI-XII ст. // Старожитності Русі-України. - К., 1994б.
36. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернівці, 1996.
37. Пархоменко О.В. Западные элементы в керамическом комплексе поселения у с. Автуничи. // Тезисы ист.-арх. семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." (15-18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990.
38. Приходнюк О.М. Беляева С.А. Работы Среднеднепровской славяно-русской экспедиции. // АО, 1979 г. - М., 1980.
39. Радченко Е. С. Кустарный промысел и ремесло в Воскресенском уезде Московской губернии. Труды художественно-исторического краеведческого музея в городе Воскресенске. – Воскресенск, 1926, Вып. IV.
40. Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений. // КСИА. – 1967. – Вып. 110.
41. Сагайдак М.А. Новое в археологии Киевского Подола. // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докл. Всесоюзной конф. (Суздаль, 1987). - М., 1987.
42. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. - К., 2003.
43. Сергеева М.С. Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX-XIII ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернівці, 1993.
44. Смиленко А.Т. Керамическая мастерская IX в. на правобережье дельты Дуная. // Древности славян и Руси. - М., 1988,

45. Сміленко А.Т. Козловський А.О. Періодизація середньовічних поселень лівобережжя гирла Дунаю. //Археологія. – 2000. – №4.
46. Тарасенко В.Р. Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945-1951 гг.). //Материалы по археологии БССР, Т. I. – Мн., 1957.
47. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980.
48. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
49. Чабай В.П. Евтушенко А.И. Стпанчук В.П. Исследования Вышгородского посада. //АДУ, 1991 р. Препринт. – К., 1991.
50. Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии. //Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева. – Мн., 1983.
51. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л., 1979.

СКОРОЧЕННЯ

- АДУ - Археологічні дослідження на Україні
 АО - Археологические открытия
 АП УРСР - Археологічні пам'ятки УРСР
 КСИА - Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 МАР - Материалы по археологии России
 МИА - Материалы и исследования по археологии СССР
 Тр. ГИМ - Труды Государственного исторического музея
 УГ - Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник
 УІЖ - Український історичний журнал

СПИСОК РИСУНКІВ

1. Горно із Вишгорода та його реконструкція (за Р.С. Орловим).

2. Горно № 6 з Автунічів (план, профіль (а – пропечена і обпалена глина, б – материк), зовнішній вигляд (реконструкція автора, Т.Г. Новик та П.Л. Корнієнка).

3. Горно № 8 в інтер'єрі споруди та горно № 9 з Автунічів (реконструкція автора та Л.В. Петраускене).

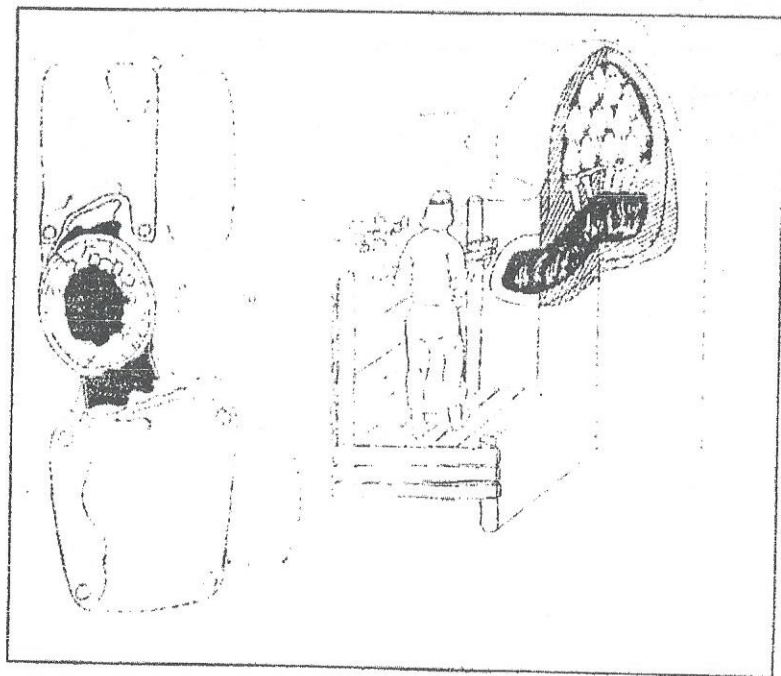

Рис. 1 – Горно із Вишгорода та його реконструкція (за Р.С. Орловим).

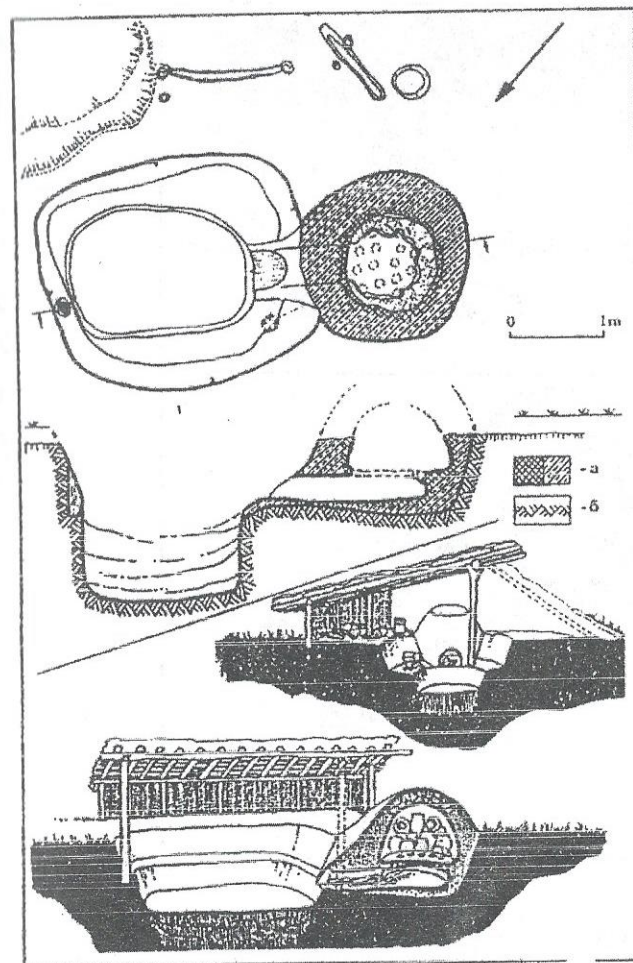

Рис. 2 – Горно № 6 з Автуничів (план, профіль (а – пропечена і обпалена глина, б – материк), зовнішній вигляд (реконструкція автора, Т.Г. Новик та П.Л. Корнієнка).

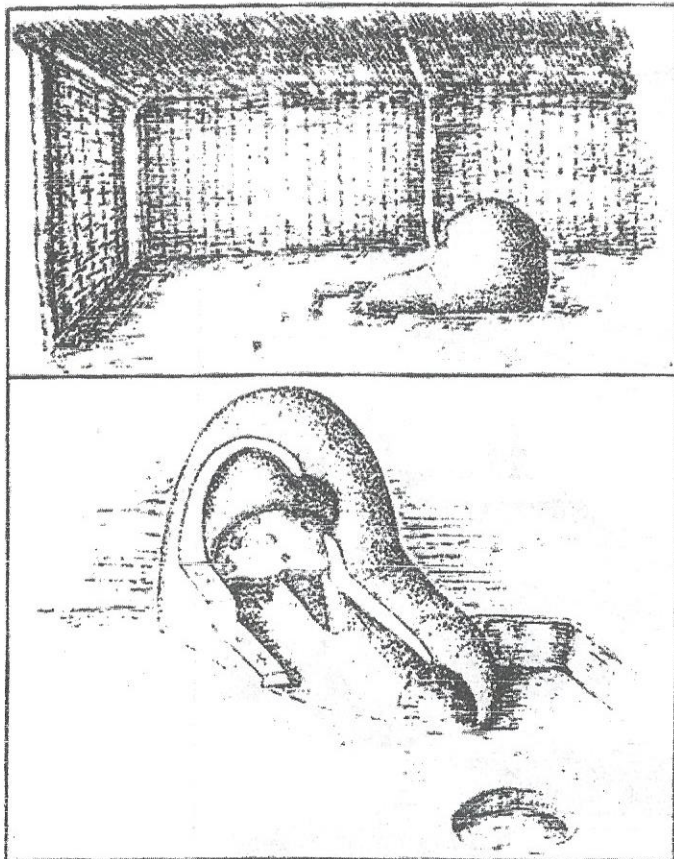

Рис. 3 — Горно № 8 в інтер'єрі споруди та горно № 9 з Автунічів (реконструкція автора та Л.В. Петраускас).

Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування давньоруських гончарних горнів типу горну № 6 з селища Автунічі

Дана робота виконувалась як один із напрямків наукової планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, який був спрямований на експериментальне моделювання давньоруських ремесел та промислів. Практичні роботи з моделювання відбувалися на базі Північної археологічної експедиції біля с. Ходосівка Кисво-Святошинського р-ну.

Археологічний прототип

За основу модельованої споруди був взятий гончарний горн № 6, який був досліджений Шевцовою Л. та Новік Т. на давньоруському поселенні Автунічі в 1992 р.

Будівельний матеріал

Для спорудження теплотехнічного пристрою було використано лесоподібний суглинок жовтого кольору. Кар'єр по видобутку даної породи знаходився на південь від с. Ходосівка, на околиці с. Креничі, за 3,5 км від місця спорудження горна.

Зведення копії археологічного прототипу

Для будівництва череня, челюсті топки, топочної камери та теплопровідно-розподільного блоку використано означений лесовидний суглинок, до якого було додано соломі і дрібну деревну стружку у співвідношенні 3х1х1 по об'єму. Попередньо було викопано котлован, в дно якого забито кілки каркасу. В якості передгорнної ями використано траншею ВВВ.

Топливо-розподільний блок зводився на опалубці з дощок, сліди від використання яких фіксуються на давньоруських горнах. В зв'язку з тим, що

споруда гончарного горну № 6 з поселення Автунічі не збереглася повністю і кількість продухів та їх розміщення в ТРБ простежити неможливо, було вирішено зробити 8 продухів по периметру ТРБ (їх залишки в такому розміщенні видно на плані прототипу) та один по центру ТРБ.

Для виведення стінок склепіння обпалювальної камери до вказаного лесовидного суглинку замість соломи та деревної стружки додавалися дрібний сосновий хмиз та глиня, які вкривали оточуючу експериментальний майданчик поверхню суцільним шаром. Стінки, зведені із даної суміші, не осідали, на противагу зведеним із суміші суглинку з домішками дрібного розміру. Остання використовувалася для замазування щілин та нерівностей у стінках горну. Зведений в червні місяці горн висихав протягом 3 місяців на відкритому повітрі, проте в нижній частині висушування не було завершено (черинь та топка залишалися вогкими, а в деяких місцях глина навіть зберегла пластичність).

Випалення посуду відбувалося в умовах прохолодної сирої погоди, тому горн протягом 2 днів прогрівався сосновими дровами для того, щоб видалити вологу із тіла горну та прилягаючого до нього ґрунту.

Після того, як стінки пещі та прилеглий до них ґрунт просохли, в обпалювальну камеру було завантажено посуд. Завантажувальний отвір було заліплено глиною. Залишено лише невеликий отвір для підтримання тяги і для спостереження за ходом експерименту. В топку горну біля самих її челостів було закладено і підпалено невелику кількість тонких соснових дров. Розпочато повільний розігрів тіла горну і посуду в обпалювальній камері. Протягом 5 годин горн розігрівався, поступово збільшуючи температуру. Коли тіло горну і посуд в обпалювальній камері досягли достатнього розігріву, горн почали топити крупними сосновими дровами, поступово заповнюючи жаром топочну камеру. Протягом близько 6 годин обпалювальна камера й посуд декілька разів набували яскраво-червоного, майже білого кольорів. Періоди найбільшого розігріву посуду співпадали із

найбільшим заповненням топки й топочної камери горну жаром. В період, коли до топки горну подавали нову порцію дров, температура дещо падала.

Наприкінці експерименту до топки почали подавати крупні дубові дрова, для того, щоб підвищити температуру і довести посуд до остаточного спікання. Цей період експерименту тривав 2 години. В цей час температура в обпалювальній камері досягнула своєї найбільшої позначки. Про це свідчив колір стінок обпалювальної камери та посуду, який став білим.

Після майже 13 годин експерименту топку і отвір в обпалювальну камеру було замазано глиною.

Наступного дня було відкрито завантажувальний отвір. Виявилось, що без доступу повітря посуд і стінки обпалювальної камери набули гамму кольорів від світло-сірого до майже чорного. Сам посуд пройшов стадію спікання, хоча певне підвищення температури чи збільшення часу витримування високої температури могло б підвищити його якість.

Слід відзначити, що після закінчення експерименту ТРБ горну обвалився в деяких місцях по краю обпалювальної камери, а в деяких місцях по продухах в ТРБ. Подібний обвал ТРБ зафіксовано і в археологічному прототипі — горні № 6 поселення Автунічі.

Консервація горну

Спостереження за експериментальною копією давньоруського гончарного горна, виявленого на селищі Малополовецьке і відтвореного в натуральну величину в 2003 р. показали, що в разі відсутності вологозахисних пристроїв споруда навіть за один рік набуває значних пошкоджень, які унеможливають її подальшу експлуатацію навіть після проведення ремонту (повністю руйнується наземна частина випалювальної камери, значні uszkodження отримує теплопровідно-розподільний блок). З метою дослідження питання розвитку руйнації теплотехнічних споруд у різних умовах збереження копію горну № 6, дослідженого на давньоруському селищі Автунічі, після припинення експлуатації було обладнано додатковими вологозахисними пристроями. Регулярні

спостереження за ходом руйнації експериментального зразка протягом осені 2004 р. та зимових і весняних місяців 2005 р. показали задовільний стан випалювальної споруди. На поверхні тіла печі відзначено лише поодинокі незначні тріщини, які не становлять загрози руйнуванню купола та челюстів споруди. У разі наявності ТРБ в задовільному стані після незначного ремонту, а саме замазування незначних, неглибоких тріщин на поверхні, споруда могла б використовуватися для випалення посуду.

Видобуток глини та підготовки гончарної маси

В 2004 р. для виготовлення посуду використовувалась сировина, отримана в ході попереднього польового сезону. Коротко нагадаємо про умови її залягання, відбір та підготовку до використання. Для приготування гончарної маси було використано пластичну глину коричневого кольору, знайдену у кар'єрі по видобутку місцевим населенням лесоподібного суглинку для приватного будівництва, який знаходився на південь від с. Ходосівка, на околиці с. Креничі, за 3,5 км від місця спорудження горна. Зверху порода була перекрита 3-4-метровою товщею лесоподібного суглинку. В глині наявні природні домішки уламкового вапняку (вірогідно, скипілі карбонати). Кількість та розміри уламків (від 1 мм до 5-7 см) значно відрізняються у верхніх та нижніх шарах. Глина відбиралася з пластів із меншою кількістю домішок. Для зменшення ризику браку під час висушування та випалу готової продукції в тісто додавався пісок. Використано річковий крупнозернистий, з розмірами піщинок до 1,5 мм. Він додавався у співвідношенні: 1 частка піску на 2 частки глини. Суміш змішувалася у сухому стані. Після цього заливалася вода, і гончарна маса ретельно перемішувалася дубовою довбнею.

Підготовлений запас глини зберігався в спеціальній ямі ("глиннику"). Подібні об'єкти широко відомі як за етнографічними даними, так і за археологічним вивченням давньоруського гончарства на прикладі ряду об'єктів автунського селища — глинників, розміщених всередині жител-майстерень і за їх межами (Готун, Шевцова, 1995, С. 63). Так, в будівлі № 48

в котловані, виритому в материковій глині, було зафіксовано потужний масив добре вимішаної глини з включеннями дрібнозернистого піску, над яким залягало ще декілька послідовних шарів глини та піску, що за етнографічними аналогіями інтерпретовано як залишки підкомори гончарної майстерні зі складом сировини та глинником, в якому її змішували (Коваленко, Моця, 1997, С. 137). Зауважимо, що використання ям-глинників фіксує використання для давньоруського часу спеціальної тривалої підготовки високоякісної гончарної маси.

Дно та стінки експериментального глинника (приймаючи до уваги пілоподібний сипучий пісок, в якому вони були викопані) додатково обшивалися дошками. Зверху з метою запобігання вивітрювання та висихання глинник був вкритий мокрою мішковиною.

Частина сировини, яка не була використана в 2003 р., була залишена в глиннику на зиму. В результаті цього її пластичні властивості значно покращились: вона перестала тріскатися при перегинанні джгутів чи стрічок, краще витягувалась, краще з'єднувалися між собою окремі деталі; склад став повністю однорідним — грудок нерозмішаної глини не залишилось.

Зважаючи на подібні зміни, в кінці польового сезону 2004 р. було проведено пошук та відбір глини на наступний сезон для підготовки за відомими етнографічними методами обробки гончарної маси: складання в купи і витримування на відкритому повітрі протягом року чи більше (Рисцов, 1987, С. 45, 46). З цією метою було обстежено кар'єр промислового видобутку глини в південно-західній частині м. Обухова Київської обл.

Для експериментальних досліджень було відібрано глину світлого жовто-зеленкувато-сірого кольору досить високої пластичності. Із природних домішок, які помічені в ній, можна відзначити лише ледь помітні маленькі цяточки слюди. Пробні вироби, виготовлені з неї і висушені в різних режимах майже не давали усадки та розтріскування. Схожі характеристики мають гончарні вироби, зафіксовані нами в давньоруському горні з селища Малополовецьке, частина посуду із городища № 1 давньоруського Возв'ятля

та ін. (Готун, Петраускас, 1996, С. 81, 82; ПРО, 1997, С. 1-35), що, можливо, вказує на знайомство давньоруських гончарів із подібними глинами. Повну аналогію за кольором, пластичністю, природними домішками та відсутністю штучних домішок становить глина, з якої виготовлена лискована сирцева (не випалена миска), яка виявлена в похованні пізньоримського часу на могильнику біля с. В.Бугайка (????????). Даний тип добре відповідає характеристикам глин, які необхідні для виготовлення посуду із лискованою поверхнею, і, вірогідно, широко використовувалися для виготовлення столового посуду пізнього римського періоду.

Подібні співставлення природних глин та глин у складі гончарної маси давньоруського гончарного посуду можуть дати матеріали для вирішення питання про сировинну базу давньоруського гончарства, встановлення зв'язку між готовим виробом та матеріалом, з якого він виготовлений, і, відповідно, родовищем, з якого цей матеріал походить. Що, в свою чергу, дозволить підійти до більш аргументованого вирішення питання про ринки збуту давньоруського гончарного посуду, центри виготовлення посуду та інших питань соціально-економічного розвитку давньоруського гончарства.

Виготовлення гончарного круга

Б.О. Рибаківим свого часу була висловлена думка про ручну конструкцію цього пристосування в давньоруські часи. Проте, за етнографічними даними для території України відзначено, майже виключно, ножний гончарний круг і навіть його архаїчна форма з нерухомою віссю. О.А. Бобринський, досліджуючи сліди, що залишаються на посудині при використанні відповідного типу круга, дійшов висновку, що для південноруських матеріалів – як міських, так і сільських, характерне широке розповсюдження різних конструкцій ножного круга, які для північноруських територій відомі лише у містах (Рыбаков, 1948, С. 165-171; Бобринский, 1962, С. 33-52; Бобринский, 1978, С. 51, 52, 154-184; Калок, Сагайдак, 1988, С. 36; Зеленин, 1991, С. 134-135).

Для виготовлення експериментального гончарного круга було відібрано декілька основних вимог, які мають наблизити його до технічних характеристик вірогідного археологічного прототипу: ножна конструкція, як найбільш припустимий тип для південноруських територій, незначна інерційна сила обертання, яка має відповідати легкому кругу. Конструкція виконана із дерев'яних деталей і, в цілому, наслідує відомі з етнографії технологічні пристосування.

Формування посуду

Тіло посудини формувалося спірально-джгутовим наліпом, сліди використання якого добре фіксуються як на зовнішній поверхні давньоруських посудин, так і за особливостями зламу черепка. Надання форми і профілювання вінець відбувалося за допомогою ножного гончарного круга.

Не виключено, що при виготовленні давньоруських посудин могли використовуватися спеціальні гончарські інструменти для надання форми, обточування поверхні та орнаментування. Подібні знаряддя відомі з етнографії; виявлені дерев'яні знахідки такого призначення і при розкопках давнього Новгорода (Бобринский, 1978, С. 52; Зеленин, 1991, С.136).

Подібним чином ототожнено спеціально оброблені уламки ножів із гончарських обійсть давньоруського селища (Готун, Шевцова, 1995, С. 74).

Нами були використані їх дерев'яні експериментальні аналоги.

Виготовлений таким чином посуд перед випалом просушувався. Серед екземплярів, які проходили сушку на відкритому повітрі, відзначено значну кількість браку. В числі тих, що сушилися в закритому приміщенні, випадків браку через розтріскування не зафіксовано. Час сушіння в закритому приміщенні при температурі 25-30 С° складав близько двох тижнів. Посуд, виготовлений в вересні-жовтні в умовах вогкої погоди, висихав значно повільніше, кількість бракованого під час сушки посуду незначна. Зразки, виготовлені із глини, яка була заготовлена минулого сезону, мали більш щільний черепок, більш гладку поверхню (за рахунок однорідності гончарної

маси), на зовнішній поверхні відсутні дрібні тріщини, які були характерні для посуду минулого сезону, утвореного з маси, що не пройшла додаткову підготовку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг. //СА – 1962. – № 3. – С. 33-52.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – С. 51-52, 154-184.
3. Готун І., Шевцова Л. Автуничі – селище гончарів Х-ХІІІ століть. //Українське гончарство. – 1994. – № 2. – Описне, 1995. – С. 62-76.
4. Готун І., Петраускас А. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині. //Українське гончарство. – 1995. – № 3. – Описне, 1996. – С. 74-82.
5. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – С. 134-135.
6. Калюк О. П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції ХІІ ст. з київського Подолу. //Археологія. – 1988. – № 61. – С. 36;
7. Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров ХІ-ХІІ вв. на селище Автуничи на Черниговщині. //Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 12. – Мінск, 1997. – С. 135-142.
8. Південноруське село ІХ-ХІІІ ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – 179 с.
9. Рисцов В. При гончарному крузі. – К.: "Молодь", 1987. – 184 с.
10. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 165-171.

К вопросу о методике фронтального обследования памятников археологии в степной зоне Николаевской области

В 1995-1997 гг. сектор охраны памятников археологии при Николаевском краеведческом музее проводил разведки в ряде районов Николаевской области. Целью разведки было обследование уже открытых памятников археологии, а также открытие, фиксация и постановка на государственный учет и под гос. охрану вновь выявленных.

Экспедиция была разделена на два отряда. Один отряд в составе двух человек (необходимый минимум состава по технике безопасности) обследовал древние балки и долины рек района, другой (2 человека) на машине объезжал плато и фиксировал курганы. Кроме полевого дневника в разведке использовались карты районов области и планы хозяйств, на которые и наносились все памятники. Также были тщательно разработаны маршруты разведок, как правило, район обследовался с северо-запада или с северо-востока на юг. Разведки проводились ранней весной или поздней осенью, когда поля свободны от растительности.

В октябре 1995 года разведочная экспедиция НКМ провела обследование Березанского района. В результате этого было зафиксировано 152 новых кургана и уточнено местоположение 145 ранее поставленных на государственный учет. Курганы, расположенные друг к другу ближе, чем на 500 м., объединялись нами в группы. Другим отрядом было открыто 15 новых поселений, а также обследованы некоторые памятники, открытые ранее. Новые поселения по своим культурно-временным параметрам разделялись следующим образом: энеолит (V-IV тыс. до н. э.) – 1, средняя бронза (XXV-XVIII вв. до н. э.) – 2, поздняя бронза (вторая половина II тыс. до н. э. – начало I тыс. до н. э.) – 8,

античного времени (римский период II в. до н. э. – I в. н. э.) – 1, черняховская культура (III-IV вв. н. э.) – 5. Таким образом, на территории района в настоящее время на учете находится 297 курганов, 90 поселений, стоянок и городищ, а также 6 грунтовых могильников (Гребенников, 1998, С. 21-23).

В апреле 1996 года вышеназванной экспедицией был обследован Доманевский район. В ходе работ было проверено и уточнено местоположение 136 курганов, открытых ранее другими экспедициями, из них 20 было снято с учета, так как они не существовали в природе (результаты интенсивной распашки малых курганов без каменных конструкций). Всей экспедицией зафиксировано 238 курганов. Другой отряд открыл 27 поселений и стоянок. Точную культурную принадлежность их еще предстоит уточнить, также необходима шурфовка памятников, что, в свою очередь, требует дополнительного времени и оборудования, но предварительно их можно разделить на следующие периоды: поздний палеолит (XV-X тыс. до н. э.) – 6 стоянок, неолит (VI-V тыс. до н. э.) – 1 поселение, эпоха бронзы – 6, поздняя бронза – 3, ранний железный век – вторая половина I тыс. до н. э. – 6, средние века (XIV-XVII вв. н. э.) – 1, новое время (XVIII-XIX вв.) – 4. Таким образом, на землях района в настоящее время находится 416 курганов и 57 поселений и стоянок (Гребенников, 1999, С. 69-73). Летом этого же года совместная экспедиция Одесского государственного университета и НКМ провела в данном районе поиск и обследование памятников казачества нового времени XVIII - 1-й четв. XIX вв. Таковых было найдено 14 пунктов (Кушнір, Литвинов, 1997, С. 58-62).

Осенью 1997 года разведочная экспедиция НКМ провела фронтальное обследование Братского района. В ходе него зафиксирован 141 новый курган и открыто 30 поселений, которые по культурам распределяются следующим образом: неолит и энеолит – 11, эпоха бронзы – 13,

черняховская культура – 4, средние века – 1 и новое время – 9. В настоящее время во всем районе стоит на учете 247 курганов и 41 поселение и стоянки. Как видно, основная масса памятников была открыта и поставлена под гос. охрану именно за указанный период.

Следом за Братским был обследован Жовтневый район, на землях которого зафиксировано 53 новых курганов, новых поселений обнаружено не было, так как эта территория за период конца XIX и весь XX вв. была обследована в археологическом плане довольно хорошо. Сейчас здесь известно 247 курганов, 30 стоянок, 56 поселений и 1 грунтовый могильник (Гребенников, 2000, С. 66-70).

Таким образом, за небольшой срок, а на обследование каждого из 4 районов уходило 7-10 дней, было зафиксировано и поставлено на государственный учет 584 кургана, а также 72 поселения и стоянок. Данный вид разведок показал их высокую эффективность в поисках археологических объектов, которыми так богата Николаевская земля, с учетом специфики рельефа степной зоны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гребенников В. Археологічні пам'ятки Березанського району. //Південна Україна: Проблеми історичних досліджень. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 21-23.
2. Гребенников В.Б. Пам'ятки археології Доманівського району. //Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності. – Миколаїв-Одеса, 1999. – Ч. 1. – С. 69-73.
3. Кушнір В., Литвинов П. Козацькі кам'яні хрести і плити Миколаївщини. //Вересень. – 1997. - № 2. – С. 58-62.

4. Гребенников В.Б. Пам'ятки археології Жовтневого району (Історія досліджень). //Актуальні проблеми історії та культури України. – Миколаїв-Одеса, 2000. – Ч.1. – С. 66-70.

Гребенников Ю., Горбенко К., Смирнов А.

*К вопросу о музеефикации и создании
экскурсионно-туристических маршрутов на базе
памятников археологии в Степном Побужье*

Основным фактором концепции является наличие в данных зонах достаточного количества разновременных памятников археологии, которые после соответствующих мероприятий (раскопки, консервация, реставрация, музеефикация) можно представить как экскурсионно-туристические (ЭТ) объекты для широкой общественности с сопутствующим комплексом мероприятий по обслуживанию (питание, развлечение, сувениры, рекламная продукция).

План развития предусматривает привлечение научных, хозяйственных и рекламных организаций и частных лиц для создания единой инфраструктуры - подъездные пути - объект - структура обслуживания с целью привлечения максимального количества посетителей и соответствующей окупаемостью всей системы.

Состояние памятников и возможность их эксплуатации в ЭТ-деятельности.

Кинбурнская коса. Специфика территории и памятников дает возможность совмещать ЭТ-деятельность и активный отдых на морском побережье, поэтому здесь возможны экскурсионные маршруты в пределах одного дня — пешие, автомобильные, конные (верблюды). Территория представляет собой арену с песчаными дюнами высотой до 20 м., большим количеством небольших проток и озер.

Памятники археологии по площади небольшие, со слабо выраженным культурным слоем и строительными остатками. Их исследование и мероприятие по музеефикации не требуют больших затрат, некоторые трудности могут представлять подъездные пути на песчаных грунтах, поэтому предпочтение должно быть отдано пешим или конным маршрутам.

Инфраструктура отдыха и развлечений существует в составе курортной зоны на достаточном уровне, поэтому возможны два варианта экскурсий.

Средневековые поселения у с. Васильевка. Расположено в 500 м. на запад от села на берегу лимана на суглинистом останце, имеет мощный культурный слой – строительные останки, подлежащие музеефикации.

Поселение-стоянка раннесредневекового времени VIII-X вв. (раннее древнерусское – викинги) в 2-х км. на восток от с. Покровка. Частично исследовалось. Памятник расположен на мысу у протоки в Черное море, мыс перерезан рвом, т.е. поселение было укреплено. Находки – оружие, металлическая и керамическая посуда местного и византийского производства. Культовые предметы свидетельствуют о присутствии на памятнике скандинавских викингов. После комплекса работ по музеефикации может быть наиболее выигрышным объектом маршрута (деревянный частокол, соответствующие здания из дерева и камышовых fascins).

Остатки ретрашиментов времен русско-турецких войн XVIII в. Видны остатки валов и рвов. Требуется незначительного обновления. Расположено в 300 м. на юго-запад от х. Рымбы (Покровские хутора). В дальнейшем количество археологических объектов может быть увеличено.

Тилигульский лиман. Восточный берег лимана в пределах Николаевской области от Черноморского побережья в с. Коблево до с. Прогрессовка. Памятники расположены на высоком берегу, в местах впадения ручьевых балок располагаются песчаные косы, где возможно создание временных баз (лагерей) для активного отдыха на берегу лимана (соленость воды почти в 2 раза выше, чем в Черном море) и остановки при создании многодневных маршрутов.

Основные памятники. Червона Украина – поселение эпохи поздней бронзы. Состояние памятника хорошее. В обрыве высокого берега виден культурный слой и остатки жилых и хозяйственных сооружений. После

исследования и музеефикации составляет значительный и оригинальный комплекс для туристического маршрута.

Атаманка. Поселение III-IV вв. н. э. Культурный слой до 1 м., хозяйственные и жилые постройки на каменных фундаментах (основаниях). После исследования и музеефикации составили полное представление о характере жизнедеятельности раннеславянского населения в составе т.н. Готского королевства Германариха в Причерноморье.

Прогрессовка. Население эпохи поздней бронзы. Жилые и хозяйственные сооружения на каменных основаниях. Исследования и музеефикация строительных остатков, их восстановление и природные условия местности создадут неповторимый ансамбль для экскурсий и отдыха.

Памятники Гранитно-Степного Побужья. Гранитно-Степное Побужье является уникальным природным феноменом в Степном Причерноморье. Этим обусловлен характер памятников как природно-исторического фона данного региона. Поскольку Южный Буг является связующей артерией между Западной Европой, Прибалтикой в частности, и регионом Черного и Средиземного морей (т.н. Циркумпонтийский регион), то их специфика позволяет утверждать об их уникальности с точки зрения взаимодействия культур, их связей в процессе сложения древних цивилизаций. На заповедной территории, в данный момент, обнаружено и частично исследовано более 50 памятников разных эпох – от палеолита до средневековья и времен существования Буго-Гардовской паланки войска Запорожского.

К сожалению, такой полно исследований памятник, как “Виноградный Сад”, должен уйти под затопление. С точки зрения музеефикации он является самым уникальным объектом ЭТ-деятельности, как один из первых прото-городов нашего региона. Его площадь около 1 га, сохранились фундаменты построек и производственных комплексов. Из памятников, которые можно использовать в ЭТ-деятельности, можно определить следующие:

Поселение эпохи поздней бронзы у **с. Марьевка**. Памятник находится на террасе Южного Буга. Сохранность памятника отличная. При проведении исследования и комплекса работ по музеефикации может быть одним из выигрышных объектов, если "Виноградный Сад" попадет под затопление.

с. Семеновка Арбузинского района. Поселение трипольской культуры. В обрыве террасы видны пласты обожженной глины от "Плющадок" - остатков жилищ этой культуры. Также после соответствующих мероприятий может быть уникальным объектом ЭТ-деятельности для степной зоны.

Поселения I пол. I тыс. н. э. в **с. Романова Балка** - Черняховская культура - ранние славяне. Памятник отличной сохранности. Его уникальность заключается в том, что, в отличие от памятников Черняховской культуры степной зоны с каменным домостроительством, он унаследовал традиции лесостепной зоны - славянского этноса.

Комплекс памятников эпохи палеолита, в т.ч. древнейшие памятники Европы, у **с. Анетовка**. Исследованные на протяжении 30 лет комплексы подлежат только музеефикации.

Специфика памятников заключается в том, что музеефикация на месте памятника осложняется его характером, предпочтительнее создание музейной комнаты с соответствующими экспонатами и показом ситуации на месте.

Во всех регионах по маршрутам в перспективе создание музеефицированных объектов - курганов - исследованных и восстановленных по специальной методике.

Маршруты.

Предлагается 4 схемы предварительных маршрутов без учета исторических, этнографических природных компонентов, которые могут быть включены в общую схему при создании ЭТ-маршрутов в полном комплексе ЭТ-деятельности с использованием инвестиционных организаций, при полном экономическом обосновании заинтересованных организаций и частных лиц.

Маршрут № 1. Посещение Кинбурнской косы согласно описанию памятников (см. выше). Возможны два варианта:

а) Николаев - Васильевка - Покровка - Покровские хутора - Николаев.

Транспорт водный. В дальнейшем возможно использование специальных судов (типа казацких "чаек"). Возможно совмещение с маршрутом № 4 с посещением заповедника "Ольвия";

б) Николаев - Очаков (сухопутный) - Покровские хутора - Покровка - Васильевка - Николаев.

Маршрут № 2. Тилигульский лиман. Николаев - Коблево - Червона Украинка - Атаманка - Прогрессовка. Возврат возможен в Николаев через Березанку или Коблево.

Маршрут № 3. Николаев - п. Бугский - Семеновка - Романова Балка - Марьевка - Виноградный Сад - Анетовка - Александровка. Заезд на маршрут возможен как с Николаева, так и со стороны Первомайска, с учетом памятников этнографии, истории, природы.

Маршрут № 4. Включает в себя посещение заповедника "Ольвия" НАН Украины и прилегающих к нему памятников Ольвийской хоры, описания и перспективы использования которых подаются отдельной строкой, в связи с административным статусом заповедника "Ольвия". Памятники Ольвийской хоры находятся в сфере деятельности Николаевской госадминистрации и Института археологии НАН Украины. В предполагаемую схему маршрутов необходимо включить Генуэзскую крепость (факторию XIV в.), как уникальный памятник политико-экономических связей поздней Киевской Руси (Русско-Литовского княжества) - Украины.

Для дальнейшего развития и изучения памятников и использования их как туристических объектов необходимо в больших размерах проводить на вскрытых археологических объектах музеефикацию по современным технологиям для увеличения экспонируемой территории. Продолжение работ на затопленной Бугским лиманом части города и подготовка этой части к

экспонированию. Постройка нового музея мирового уровня для постоянных выставок, фестивалей. Усиление охраны не только самого заповедника, но и его окружи (хоры) от разграбления со стороны несанкционированных раскопок. Производство сувенирной продукции: полиграфической, материальной и мультимедийной, привлечение туристических фирм и популяризация памятника среди населения Украины и за рубежом. Также привлечение специалистов всех уровней для музеефикации полиса.

Краткая схема наиболее интересных объектов Ольвии

“Северные ворота”

Недалеко от главного входа в Ольвийский заповедник размещаются “Северные ворота” – главный вход в город. Они являлись главным в структуре полиса. В этом месте высота стен достигала 9-10 м. и толщина составляла примерно около 4,3 м.

“Зевсов курган”

Этот курган был возведен во II-III в. до н. э. Название дано условно. Насыпь имела высоту 7,4 м. и диаметр до 90 м., при наличии сохранившейся крипиды (каменное ограждение), в кургане находился двухкамерный склеп с цилиндрическим сводом-дромосом.

“Агора”

Площадь размером 2000 м², у которой были сосредоточены административный, культурный общественный, учебно-спортивный и торговые пункты полиса.

В черте города Николаев находится уникальный памятник II-I тыс. до н. э. – городище “Дикий Сад”.

По оценкам ведущих археологов страны городище “Дикий Сад” – это яркое явление среди памятников периода финальной бронзы степной полосы юга Украины, которое требует полного исследования и сохранения для потомков. Обнаруженные объекты пригодны для консервации, реставрации и музеефикации, создания уникального ЭТ-комплекса в черте города и

научного полигона для дальнейших исследований, музеефикации и расширения объекта, вплоть до создания заповедной территории.

Укрепления городища представляли собой ров шириной 5, глубиной более 2 метров и невысокий вал или стену из глины на каменном фундаменте.

Такая разветвленная система фортификации рубежа II-I тыс. до н. э. впервые исследована в регионе Степного Причерноморья и представляет собой пример протогородского строительства, которое возникло здесь задолго до начала древнегреческой колонизации, в частности, за 500 лет до появления Ольвии. Вполне возможно, что подобный городищу “Дикий Сад” центр стал прообразом “града людей киммерийских”, упомянутых в “Одиссее” Гомера.

Первоочередной музеефикации подлежит ров с мостовой конструкцией и группа исследованных поместий. Необходимо создание оградений и постоянной охраны объекта. Предварительно проведение экскурсий будет осуществляться силами сотрудников и студентов ВУЗов г. Николаева.

В связи с нахождением памятника в г. Николаеве даже минимальные финансовые вложения могут дать мгновенную отдачу и определить дальнейший путь развития памятника в полноценный заповедный бюджет.

Вишгород на Дунаї

Неподалік угорської столиці, у 40 км північніше Будапешта, на правому березі Дунаю розташувалося затишне і мальовниче містечко Вішеград. Ця місцевість, починаючи з XI століття, належала королівському дому Угорщини. За короля Іштвана Святого виникає адміністративний розподіл земельних володінь дому Арпадів на замкові округи – комітати, центрами яких стають укріплені центри. Це було пов'язано з постійною міжусобною боротьбою, що точилася між нащадками головних аристократичних родів Угорщини, а також для захисту від зовнішніх ворогів.

Так важкодоступне підвищення в загибі Дунаю, оточене густими лісами з одного боку та річкою з іншого, стає головним форпостом округи, де на той час ще зберігались залишки фортифікаційних споруд Римської імперії. До 1222 року вся земля округів належала виключно королівській родині. Для управління ці землі надавались васалам короля без права спадку. Тільки король Андрій II золотими буллами 1222 р. і 1231 р. закріпив за васалами право спадковості на землю. Однак Вішеград завжди залишався власністю королівської родини та відігравав роль приміської мисливської резиденції королів і був місцем перебування королівської родини в періоди зовнішньої загрози, що доходила до стін столиці. Цей факт підтверджується тим, що з 1343 року у Вішеграді зберігають коронаційну корону угорських королів – священну реліквію нації (так звану корону Святого Іштвана). Саме цей замок безспідставно вважався найбільш безпечним і неприступним.

Топографічно Вішеградський замок повністю відповідає своїй назві, оскільки знаходиться на підвищенні, з якого відкривається вся навколишня округа. Тобто це дійсно “високе місто”, “високі укріплення”. Водночас виникає питання: звідки в угорській мові з'явилося таке чисто слов'янське сполучення слів, а збереження протягом віків слов'янського топоніма

вважає особливо незвично саме у випадку Угорщини, в якій традиційно з великою увагою ставилися до утвердження всього угорського, у тому числі і в географічних назвах. Адже угорською ця назва звучала б як “могош вар” (“magas var”), або “феллегвар” (“fellekvar”). Є підстави зробити припущення, що саме наш Вишгород і став історичним прототипом угорського Вішеграда. Скоже природно-географічне розташування обох міст, виконання функцій князівської/королівської резиденції, що розташована біля столиці, а також ідентичність назв Вишгорода та Вішеграда дають підстави провести певні паралелі.

Такі паралелі, як свідчать історичні джерела, слід виводити від часів Ярослава Мудрого та безпосередньо пов'язати їх з діяльністю однієї з його доньок – Анастасії.

Початок XI століття був дуже непростим часом для молодого угорського держави. Угорські королі, з метою протистояння німецькій експансії та територіальним претензіям германських імператорів, змушені були заручитись підтримкою одного з наймогутніших європейських монархів – Великого князя Київського. З німецьких джерел відомо, що син Іштвана герцог Ласло був одружений на руській княжні, як вважають, Премиславі Володимирівні, та був батьком короля Андрія I. Інший син Іштвана Імре носив титул “русського герцога”, що означало, згідно з угорською середньовічною традицією, керівництво озброєною королівською вартою. З даного факту випливає, що охорона короля та його родини довірялася найманим руським дружинникам, які мали привілейований статус при дворі. Охолодження русько-угорських відносин настало під час польсько-німецьких воєн 1018 р. та 1029-1031 рр., коли Русь та Угорщина опинилися в різних таборах. Незважаючи на ці обставини, син Ласло та Премислави Андрій разом з братом Левенте, рятуючись втечею від інтриг королеви Гізели, просять у 1034 р. притулку у Ярослава. Загалом вони пробули під захистом Великого князя київського дванадцять років, аж до 1046 р., коли угорська аристократія покликала Андрія на престол.

Перебуваючи у Київській Русі, Андрій знайомиться з донькою Ярослава Мудрого Анастасією та вирішує просити в Ярослава її руки. Але “тесть Європи” Ярослав у цей час виношував плани династичного шлюбу з німецьким королем Генріхом III, за якого й думав видати Анастасію. Однак Генріх відмовився одружитись із Анастасією. Як відбувся перебіг подій, встановити важко, однак відомо, що після запрошення Андрія на угорський престол Ярослав Мудрий віддає за нього доньку.

Можна тільки уявити, як могло вплинути довготривале перебування на Русі на світогляд короля Андрія. Не виключено, що протягом цих дванадцяти років він навчився розмовляти давньоруською мовою, а також, що він не раз бував у Вишгороді, улюбленій резиденції Ярослава

В 1046 р. Андрій разом з дружиною Анастасією повертається в Угорщину. Про тісні відносини Угорщини та Київської Русі в цей період свідчить найбільша кількість угорських монетних скарбів з динаріями Андрія I, знайдених на території України. Анастасія перехреснується за латинським обрядом та отримує ім'я Агмунда. Разом з княжною до Угорщини перебралось багато знатних русичів. Андрій наділив їх землею в районі Тігані, Зебегена та Вішеграда. Так в околиці Вішеграда виникли руські села, одне з них Оросфолво (Оросі) існує до сьогодні. Під час правління Андрія I та Анастасії при угорському дворі русичі посіли високі посади, переважали давньоруська мова над угорською та православний обряд над латинським. У Вішеграді Анастасія заснувала православний монастир і періодично проживала там.

Оскільки топонім “Вішеград” зафіксовано документами починаючи з XI століття, можна припустити, що ця місцевість Андрію, Анастасії та русичам, що отримали там лен, нагадувала Вишгород, що під Києвом, і вони стали називати її Вишгород, але, пройшовши через століття та особливості угорської вимови, назва трансформувалась у “Вішеград”.

В угорських джерелах ім'я дружини короля Андрія I не згадується. Вперше воно згадується угорським істориком А. Праєм, пізніше

М. Карамзіним, С. Соловйовим, Вертнером, Баумгартеном. Немає підстав не вірити педантичному і критичному джерелознавцю Праю, який зібрав тисячі документів з угорської історії. Можливо, за угорською традицією, що існує до сьогодні, Анастасія, пройшовши латинський обряд вінчання та вступу на престол, юридично втратила власне ім'я та отримала ім'я чоловіка. Адже традиційно угорська жінка, вступаючи до шлюбу, втрачає не тільки дівоче прізвище, а також і ім'я. Але, незважаючи на це, Анастасія була помітною постаттю свого часу. Від шлюбу з Андрієм I вона народила синів Соломона та Давида, а також доньку Аделаїду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краткая история Венгрии. – М., 1991. – С. 20-29.
2. История Венгрии. – М., 1971. – Т. 1. – С. 103-148.
3. Бережинский В.Г. Войны славян и Киевской Руси с мадьярами. – К., 2002. – С. 78.
4. Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедеміновичів. – К., 1992. – С. 31.
5. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988.
6. Горизонтова А.В. Социальная и политическая структура венгерского общества в XI – начале XII веков. – М., 1990.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 33-34.
8. Карамзин Н.М. Родословная владетельных князей российских. – М., 1925.
9. Карамзин Н.М. История Государства Российского. – М., 1988. – Кн. 1. – С. 18-19.
10. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 57-58.
11. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – С. 19.
12. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 50-54.

13. Пушкарева Н.Л. Женщина Древней Руси. – М., 1989. – С. 38-50.
14. Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X – XIII веках. – Л., 1968. – С. 218-222.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – С. 128.
16. Szabo M. Orosz-Maguar Maguar-Orosz Szotar. – Budapest, 1988.
17. Buzas G., Szoke M. Visegrad. Fellegvar. – Budapest, 1994.
18. Cseke L. Visegrad fellegvara. – Budapest, 1998.
19. Wertner M. Az Arpadok családi története. – Nagybacsanak, 1892. – P. 117-123.

Особливості збереження пам'яток хлібопекарства

(досвід Музею хліба Національного Історико-етнографічного заповідника
“Переяслав”)

Необхідність всебічного дослідження і популяризації досвіду хлібопекарства усвідомлювалася вченими давно. Одночасно піднімалася проблема демонстрування хлібопекарських виробів засобами музейної експозиції. Як відомо, ці матеріали нетривалого терміну зберігання із п'ятижкою можуть претендувати навіть на роль пам'яток допоміжного музейного фонду. Разом з цим вони є матеріальними доказами багатовікових технологічних досягнень хлібопекарства і внаслідок цього вважаються історичними пам'ятками, без яких висвітлення хлібопекарства не може бути повноцінним. Використання в музейній експозиції муляжів хлібопекарських виробів підвищує її наочність, інформативність, пізнавальність, підсилює емоційний вплив на відвідувача, робить відвідування музею не лише корисним в освітньому відношенні, а й захоплюючим та незабутнім. Тому закономірно виникає необхідність пошуку шляхів вивчення, збереження та демонстрування пам'яток хлібопекарства.

Музей хліба Національного Історико-етнографічного заповідника “Переяслав” одним з перших пробував експериментувати з пам'ятокзберігаючими технологіями у галузі хлібопекарства, застосовуючи різні способи, методи і засоби збереження і реставрації зразків хлібопекарських виробів.

Ряд технічних ідей було закладено ще при створенні музею у 1984 році. Хлібопекарські вироби засушували, покривали лаком, тримали в щільних вітринах, періодично провітрювали. Але навіть ідеальні умови зберігання та експонування виробів з об'єктивних причин не могли забезпечити тривале збереження експонатів. Бували випадки, коли вироби зацвітали, розсипалися,

розколювалися. Тому, безумовно, виникла необхідність пошуку нової методики зберігання хлібопекарських пам'яток. До роботи було залучено пекаря-кондитера М.Г. Литвиненка. Після тривалих пошуків та експериментів він не лише вдосконалив технологію консервування хлібопекарських виробів, а й здійснив певного роду перелом в методиці реставрації і моделюванні хлібопекарських пам'яток. Відійшовши від музейних стереотипів, Литвиненко створив раціональну форму та оптимальну технологію копіювання хлібопекарських виробів, поєднавши елементи консервування і штучного моделювання пам'яток. Перш ніж була вироблена досконала методика виготовлення муляжів хлібопекарських виробів, майстру довелося пройти шлях спроб і помилок, адже в нього не було ні досвіду роботи з новими матеріалами, ні готових рецептів. Для більш ефективної роботи перед майстром були чітко поставлені завдання: реальне виконання об'єкта в натурі, достовірна фіксація особливостей виробу, точність передачі характерних ознак матеріалу (тіста), високий ступінь достовірності передачі пропорцій, форми, деталей оздоб, довговічність виробів. Важливим критерієм правдивості копії мала стати її "портретність": копія мала бути документальною і містити мінімум творчої фантазії майстра. Тобто на перше місце висувався сам предмет моделювання, а не виконавець. Проте, цінність копії зростає, коли відомий її автор. Головним критерієм при цьому є участь у моделюванні пам'яток спеціалістів високої кваліфікації, певного рівня художнього смаку, і, головне, з ґрунтовним знанням історичного досвіду хлібопекарства. Для цього недостатньо вивчити базові основи роботи давніх пекарів, треба досконало знати їх світогляд. Лише тоді отримуємо модель з якостями історичної достовірності.

Особливу цінність мають муляжі хлібопекарських виробів, виконані безпосередньо з натури. Такий підхід можливо застосувати лише до об'єктів сучасного пекарства. Що ж до зразків давнього українського хлібопекарського виробництва, оригіналів якого не збереглося до наших днів, то вони вивчаються на основі документальних матеріалів другорядного

плану. При виготовленні муляжу майстер звертається за допомогою до літературних джерел, архівних матеріалів, вивчає аналоги, консультується у фахівців різних галузей науки, культури, техніки. На наступному етапі виконуються проектні роботи щодо зовнішнього вигляду виробу, визначаються оптимальні розміри, деталізуються елементи оздоб, розробляється ескіз. Готові копії хлібопекарських виробів час від часу піддаються ретельному огляду, всебічному дослідженню стану їх збереженості.

Комплексний підхід у виявленні, по можливості, всіх різновидів хлібопекарських виробів (традиційних і сучасних) з подальшою обробкою і демонструванням засобами музейної експозиції має на меті показ цілісної картини історичного досвіду вітчизняного хлібопекарства. В ході реалізації зазначеного напрямку музейної роботи, основним перспективним завданням є забезпечення планомірного систематичного формування колекції пам'яток хлібопекарства. З цією метою Музей хліба співпрацює з хлібо заводами та пекарнями Київщини. За їх допомоги в музей надходять численні різноманітні зразки хлібопекарських виробів. В даний час колекція хлібопекарських пам'яток музею нараховує понад 650 одиниць зберігання. Більшість з них пройшли первинну консервацію (висушені, всередині наповнені гіпсуючими матеріалами, полаковані зовні) і в найближчій перспективі підлягатимуть моделюванню за описаною вище технологією. Маємо сподівання, що і надалі музейна колекція буде поповнюватися цікавими надходженнями.

*Журнал “Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать” –
джерело для вивчення історії Межигірської фаянсової фабрики*

Досліджуючи встановлення дати заснування Коростенського фарфорового заводу (Житомирська обл.) ми натрапили на невеличку брошуру “Фарфор и фаянс. Указатель русской литературы о фарфоре. Пособие для коллекционеров и любителей” (обсяг 24 с.), який вийшов друком у 1922 р. в Харкові. Автор посібника – Гурвіц П.А. Знайомлячись з вміщеною в ньому бібліографією, звернули увагу на журнал “Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать”, який видавався в Києві. В 1911 р. у випуску № 6-7 надруковані, на наш погляд, дуже цінні за змістом три статті з історії Межигірської фаянсової фабрики та Межигірського монастиря. Цікаво, що цей журнал не потрапив в коло джерел відомих дослідників Межигірського монастиря та фаянсової фабрики, таких як Н.О. Герасименко, Ф.С. Петрякова та ін. Цей журнал пощастило знайти тільки у фондах бібліотеки Української академії мистецтв.

Зупинимось стисло на змісті цих статей. Найбільша за обсягом стаття Євгена Кузьміна “Межигорский фаянс” (С. 255-268) присвячена, в основному, мистецькому аналізу виробів цієї фабрики із наведенням конкретних прикладів, а також стислому розгляду її діяльності та історії створення. Привертає увагу, що ця фабрика від початку свого існування при більш ніж скромному загальному прибутку мала і значні збитки. Так, в 1805 р. прибуток становив 8240 руб., а збиток – 4001 руб.; у 1824 р. прибуток зріс до 20625 руб., але і збиток також зріс до 7745 руб. У 1848 р. становище трохи покращилося – збиток склав всього 5929 руб. Треба зауважити, що за цей період фабрика пережила чимало змін. В 1810 р. одна із пожеж, на жаль, втрутилась в історію південноросійського мистецтва: було знищено майже усі дерев'яні споруди, машини та запаси. Але завдяки турботам Київського

міського губернатора М.А. Милорадовича, який добився виділення на відбудову фабрики 200 тис. руб., вже на початку 1813 р. фаянсова фабрика відновила свою діяльність. Але, починаючи з 1822 р., фабрика почала змінювати власників: спочатку із підпорядкування міського магістрату вона переходить до Кабінету Його Величності, що не сприяло успішній роботі фабрики. Починаючи з 1857 р. через малі прибутки фабрику стали здавати в оренду купцям. Але і це не врятувало її від банкрутства, і в 1874 р. печі остаточно згасли, а залишки виробів були складені до комори. Вироби дарували “на пам'ять” більш чи менш іменитим або впливовим відвідувачам Межигірської обителі.

На час написання статті, як зазначає автор, межигірських виробів, незважаючи на тривалий час роботи фабрики, залишилось небагато, що пояснюється недбалим зберіганням залишків. Автор пише і про щире здивування тих, з ким він говорив, що зелена тарілочка, до якої так зневажливо ставляться, безумовно, є більш справжнім витвором мистецтва, цінним та рідкісним, ніж штамповані мільйонами примірників з маркою “made in Germany”, які так шануються багатьма на ринках. С.Кузьмін зазначає, що більшість майже нічого не знала про вироби з Межигір'я.

Автор дуже кваліфіковано аналізує вироби Межигірської фабрики і доводить на прикладах з колекції О.Г. Гансена їх унікальність, оригінальність, витонченість та неповторність, порівнюючи з виробами інших фаянсових фабрик – як Росії, так і закордонних. Особливу увагу автор статті звертає на тарілки з різними малюнками: гербами, портретами військових і відомих людей, місцевими красвидами. Так, у 1848 р. за підписом художника Д.Степанова була виготовлена тарілка із зображенням Золотих воріт в Києві. Цінність цієї тарілки в тому, що вона зберегла зображення воріт 40-х років XIX ст. перед тим, як їх у 1859 р. засипали землею за розпорядженням Сенату “для збереження та виду стародавності...”. Так царський уряд виявив турботу про пам'ять старовини.

Привертають увагу і тарелі із портретами українських письменників, вчених та інших відомих людей. Портрети ці часто виконувались у вигляді барельєфів і покривались однотонною з фоном поливою, рідше відтінялись іншим кольором, наприклад, темно-синім на блакитному чи білому. На тарелях зображені Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров. Навкруги портретів, по краях тарелі, наносився орнамент, який по праву можна вважати межигірським. Це, у більшості випадків, трельяж з повитицею, розповсюдженою рослиною України. Взагалі, рослинний, особливо листяний, візерунок – найбільш типовий візерунок Межигір'я. Автор також розглядає з мистецької точки зору статуетки, писанки, лампади.

В кінці своєї статті Є.Кузьмин наводить перелік художників та керівників фабрики. Автор з боєм зазначає, що з кожним роком ми дуже багато втрачасмо витворів мистецтва минулого.

В статті О.Глісена “Межигорские клейма” (С. 271-273) достатньо повно і змістовно проаналізовано клейма цієї фабрики. Якщо в праці А.В. Селіванова “Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображением фабричных клейм” (Владимирская губерния, 1903. – 174 с.) наведено тільки п'ять клейм, то О.Глісен подав і описав 18 клейм Межигірської фабрики, починаючи від початку випуску виробів і закінчуючи останніми роками існування фабрики. В статті наведені чіткі та виразні зображення клейм цієї фабрики. Більшість межигірських виробів мають клеймо “Киевъ” чи “Межигорье”, з роком та місяцем. Інші візерунчасті клейма зустрічаються дуже рідко, як рідкісними стали і самі вироби.

Стаття С.Яремича “Строения Межигорской фабрики” (С. 274-292) наводить відомості про альбом, знайдений в архіві Міністерства Двора, з планами, фасадами і розрізами будівель Межигірської фаянсової фабрики. Креслення здійснені губернським архітектором Іваном Кедріним. В альбомі міститься 14 пронумерованих аркушів з описом споруд Києво-Межигірської фабрики. В статті наведено план місцезнаходження фабрики і подано повний перелік всіх будівель і рік їх зведення.

В статті є відомості про церкву Преображення Господне, збудовану в 1690 р. Подається стислий опис та креслення головного монастирського корпусу. Відмічено, що середню частину великого монастирського корпусу було перебудовано І.Кедріним, але два бічних крила залишилися в первісному вигляді і несли на собі відбиток елізаветинського стилю, хоч побудовані вони, як видно з напису на фронтоні, у 1766 р.

Автор статті стисло наводить відомості про церкву апостолів Петра і Павла, споруджену на кошти кошового отамана П.І. Калнишевського в 1772-1774 рр. Є і фото цієї церкви.

Після закриття в 1874 р. Межигірської фаянсової фабрики від неї майже не залишилось ніяких слідів. І цю прогалину відтворює у всіх деталях на сторінках цього журналу креслення І.Кедріна. Про інтенсивність виробництва фаянсових виробів нагадувала велика кількість посуду, яка залишилась неопаленою. Креслення І.Кедріна свідчать про чудове облаштування Межигірської фаянсової фабрики та зручні умови роботи на ній. Здавалося б, що справа повинна була рости та розвиватись, тим паче, що вироби фабрики завоювали популярність самих різних прошарків суспільства в Росії і за її межами. Але недбале ведення справи, дрібне опікування та підлив ініціативи призвели до загибелі чудової справи. Межигірська фаянсова фабрика проіснувала трохи більше сімдесяти років.

Три надгробні плити на старому монастирському кладовищі нагадують імена директорів фабрики в 40-х роках XIX ст.: О.М. Антонова, який помер в 1841 р.; С.Т. Крамалея (дата поховання 1846 р.) та Іоанна Рейнольда-Говеніуса, який помер у 1849 р. А чи збереглися ці могили та надгробки до наших часів?

Стисло наведений зміст цих статей свідчить про те, що вони можуть доповнити історію Межигір'я та фаянсової фабрики і повинні зайняти місце в експозиції Вишгородського історико-культурного заповідника.

Межигірський намісник Феодорит (Федір) Рудкевич

Феодорит Рудкевич не належить до особистостей, які залишили по собі помітний слід в історії православної Церкви в Україні. Його ім'я не було включене до енциклопедичних словників, а історики не цікавилися життям та діяльністю намісника Межигірського монастиря. Це не дивно. Адже красенівчі нарис, присвячені викладу історії Межигір'я, описують тільки "зовнішню" історію обителі. З іншого боку, дається визнаки недостатня зацікавленість істориків козацтва персоналіями запорозького духовенства. Відповідно церковне життя на Запорозжі залишається (за деякими виключеннями) "близьким". На відміну від січового архімандрита Володимира Сокальського або старокодацького намісника Григорія Порохні, особа Феодорита Рудкевича була непомічена дослідниками. Він належав до "чиновної" братії Межигір'я і був тісно пов'язаний з веденням монастирських справ на Запорозжі. В різні роки отець Феодорит виконував послушання горілочного шафара, полатного, намісника, начальника січових церков, настоятеля приписного Самарського монастиря. Основою для написання життєпису Рудкевича стала його автобіографія (Кузьмук, 2004, С. 566-596), а також різні документи, розпорошені по різних архівних зібраннях та археографічних виданнях.

Отже, Феодорит (до постриження Федір) Рудкевич народився у 1722 р. у "польському" містечку Соколівка Брацлавського повіту. Його батьки належали до міщанського стану. Певний час Федір навчався у Кисво-Могилянській академії: у монастирській відомості в графі "Искусство книжное" зазначено "Грамоты руской і латинской по риторике" (ІР НБУВ НАНУ. – Ф. П. – Спр. 4. – Арк. 58 зв. – 59). Виявивши бажання постригтися в ченці, Рудкевич прийшов 4 травня 1746 р. до Межигірського монастиря. Менш ніж за два місяці, 28 червня 1746 р., з дозволу архімандрита Іоасафа

Масвського Федір Рудкевич був пострижений в ченці намісником ієромонахом Пафнутієм Самойловим. Зважаючи на послушання, які згодом виконував постриженник, треба думати, що до прийняття жіночого чину його спонукало бажання зробити духовну кар'єру.

Феодорит був цінним надбанням для межигірського начальства. Цим пояснюється нетривалий термін іскусу. Одразу після прийняття чернецького чину Рудкевича призначають на відповідальні, керівні послушання. В залежності від пори року чернець Феодорит виконував різні завдання. Спершу він став начальником рибалок в угідді Язголів Острів (літо – осінь 1746 р.), згодом був переведений в монастирську канцелярію в допомогу писарю (грудень 1746 р. – лютий 1747 р.). Під час перебування при канцелярії Феодорит разом з монастирським повіреним ієродияконом Веніаміном їздив до Глухова у монастирських справах. По приїзді з Глухова, Рудкевич виконував послушання шафара у селі Лютежі (весна – літо 1747 р.). Восени того ж року Рудкевич стає горілчанним шафарем. Горілчаний шафар – важлива і впливова особа у будь-якому українському монастирі того часу. Горілчані гроші складали половину від загальних прибутків Межигір'я в середині XVIII ст. Будучи шафарем, Рудкевич їздив у монастирське село Дем'янці Переяславського полку для закупівлі збіжжя для куріння горілки.

В січні – лютому 1748 р. Феодорит їздив у Глухів для вирішення майнових суперечок з Братським монастирем з приводу Євмінської пущі. На зворотньому шляху він сильно перемерз, і до кінця життя постійно страждав від ревматизму ("бывшие зимою снежные метели и холода, в коей послылки всего здравия лишень такъ что и ныне чувствую от того приключившуюсь болезнь").

Навесні 1748 р. Рудкевич керує рибалками в угідді Залозний Острів. Згодом, півтора роки (з літа 1748 р. по осінь 1749 р.), Феодорит був начальником в монастирському маєтку Юскова Гребля в місті Острі (тут розміщувалося кілька млинів). Взимку 1749-1750 рр. він виконував послушання полатного – наглядав за коморою, кухнею, пекарнею і

трапезною у монастирі. Навесні 1750 р. Рудкевич повертається на місце начальника в маєток Юскова Гребля. Очевидно, що монастирський собор помітив адміністраторські здібності Феодорита, оскільки в середині липня 1750 р. він вперше займає місце намісника, другої людини в монастирі після настоятеля. На цей час Рудкевичу було 28 років. Його намісництво тривало недовго, однак виявилось досить складним через внутрішньомонастирські чвари: *“в томъ наместничестве (къ первоначально моему) по затевамъ тогда иеромонаха Венямина на покойного Гдна Архимандрита Иоасафа, хотя и во всякомъ послушании не безъ трудностейъ бывало несколько въ исправлении техъ какъ съ оныхъ по двоекратному моему въ Юсковой Гребле битию, канцелярии Киевской полковой, и сотенной Остерской надобнымъ веданиемъ, однако наместническая тогдашняя должность превзишла трудностейъ и беспокойствомъ безъ всякаго мнѣнія собствения прибили, такъ что по необходимости естественной нужде редко когда доставало и покой себе дать”*. У травні 1751 р. Рудкевича *“якоби в наградженіе понесеннихъ в томъ немалихъ трудовъ”* відраджають на Запоріжжя на місце начальника січових церков. Це було почесне і відповідальне послушання.

Проте через конфлікт архімандрита Іоасафа Маєвського з духовним собором монастиря Феодорит не був прийнятий до Січі. Межигірський архімандрит рекомендував січовому керівництву на місце січового начальника свого племінника Варлаама Григоровича, який мав вирушити на Запоріжжя на місце настоятеля приписного Самарського монастиря. Відтак, недопущений до послушання начальника січової церкви Феодорит Рудкевич вирушив замість Варлаама до Самарської обителі, яка тільки перенесла у 1750 р. пошесть і пожежу. В запустілому монастирі на той час перебували лише один ієромонах і один ієродиякон. Феодорит прожив у Самарському монастирі два роки і два місяці, спорудивши за цей час нову греблю, млин, нові чернечі келії і трапезну, а також добудував монастирську дзвіницю, отримав від Кошу підтверджувальні універсали на Монастирську слободу.

Рудкевич повернувся до Межигір'я у червні 1753 р. Повернувшись до монастиря, Рудкевич здав до монастирської скарбниці 10 рублів.

Певний час він не виконував визначеного послушання, проте восени був змушений поїхати в Мотовилівку в пограничну комісію, а також постійно їздив монастирськими уїддями з ревізією і для вирішення майнових суперечок.

У кінці квітня 1754 р. Феодорит вдруге вирушив на Січ на місце начальника. За його словами, монастирське подвір'я *“впущте застав”*. Новий начальник побудував нові келії, комори для зберігання риби, повітку для возів, стан для коней, рублену поварню і оточив двір парканом. Деревину для будівництва з великими труднощами доводилося возити з Самарського лісу. Січ пережила сильну пожежу 1 квітня 1756 р., однак монастирський двір залишився неушкодженим. Рудкевич прожив на Січі три роки.

Повернувшись у Межигір'я навесні 1757 р., Феодорит був обраний намісником, послушання якого виконував беззмінно до березня 1766 р. За цей час йому доводилося брати участь у вирішенні багатьох конфліктних питань, пов'язаних з приїздом Анатолія (Мелеса) на Січ, придбанням чудотворної Богородичної ікони без дозволу Св. Синоду, вирішувати майнові суперечки, пов'язані з Самарським монастирем. Феодорит майже щороку приїздив на Січ у справах. Межигір'я пережило пожежу у травні 1764 р. Намісник збирав милостиню на відновлення обителі: *“прибывъ в монастирь на погореліе келии таскался по Киеву ради испрошения милостини с книгою”*.

У березні 1766 р. Феодорит знову став начальником Самарського монастиря. За роки частих відраджень на Запоріжжя Рудкевич заприятелював з Петром Калнишевським. 20 червня 1768 р. він привітав кошового отамана з нагоди іменин. Феодорит побажав кошовому здоров'я, надіслав мішок збіжжя і мішок борошна у подарунок. Обіцяв молитися *“за тогдашнего тезоименита соборне, при безкровной жертве, ко все щедрому Богу молитвами по возможности праздновать іменою”* (Гісцова, 1991, С. 57).

У вересні 1768 р., полишивши ігуменство в Самарському монастирі, Феодорит Рудкевич разом з начальником січових церков Володимиром Сокальським прибув в кінці серпня 1768 р. до Межигір'я, щоб привітати новопризначеного архімандрита Гедсона Слонимського. Володимир незабаром повернувся на Січ. За листовним проханням кошового отамана Петра Калнишевського архімандрит Гедсон, незважаючи на незадоволення монастирської братії, і особливо скривдженого намісника Ієссея, призначив Рудкевича межигірським намісником (вересень 1768 р.). На ігуменство в Самарський монастир був відправлений ієромонах Самуїл. Феодорит неодноразово відмовлявся від намісництва, посилаючись на своє слабе здоров'я. Він звертався до кошового Петра Калнишевського та судді Івана Яковлевича з проханням вислати йому коней для поїздок монастирськими угіддями. 29 травня 1770 р. і 9 серпня 1772 р. Рудкевич звертався до архімандрита Гедсона про звільнення з намісницького послушання, але невадало. 2 грудня 1776 р. Феодорит подав прохання новому архімандриту Гавриїлу Гуляницькому, який і звільнив його від будь-яких послушань в квітні 1777 р. Феодорит Рудкевич, будучи соборним старцем, помер 3 лютого 1784 р. (ІЦІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 7).

ЛІТЕРАТУРА

1. ІЦІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 19-20; опубліковано: Кузьмук О.С. Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі). //Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ – Нью-Йорк. – Вип. 8-9. – 2004. – Додатки. – № 12. – С. 566 – 596.
2. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 4. – Арк. 58 зв. – 59.
3. Гісцова Л.З. До портрета П. Калнишевського (З нагоди 300-річчя від дня народження). //Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 57.
4. ІЦІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 7.

Культурно-історичний потенціал Вишгородської археологічної спадщини.

Культурно-історичний потенціал археологічної спадщини Вишгорода обумовлений збереженістю культурного шару давньоруського міста і середньовічного містечка першої половини XVII ст. в межах визначеної охоронної зони НДТІАМ в 1991 р. Характер культурного шару в повній мірі відбиває велике значення Вишгороду як політичного центру, військової фортеці та господарського і культурного центру, місця поховання перших руських святих – Бориса і Гліба.

Древній Вишгород виконував функцію могутньої фортеці, яка за деякими ознаками була сильніша за київську. З літопису відомо, що Вишгород у 1173 р. витримав 9-тижневу облогу великого війська з дружин 20 князів. Виникнення вишгородської фортеці можна віднести до середини X ст. (946 р. – перша згадка про Вишгород, коли він виконував важливу державну функцію – був центром перерозподілу данини з території деревлян). В цей час Вишгород називають “Ольжиним градом”.

За Костянтином Багрянородним (написано у 948-952 рр.) у творі “Про управління імперією” Вишгород є одним з пунктів, з якого кораблі русів відпливають до Візантії. Відоме “Полюдіє” русів (за Б.Рибаківим) або закінчувалося, або, скоріше за все, починалося саме у Вишгороді.

Через Вишгород проходив дніпровський шлях “з варяг до греків”. До нашого часу збереглася скандинавська фібула середини X ст., знайдена у 1985 р. при будівництві кінотеатру “Мир”.

І зараз можна бачити і можна стверджувати про збереження двочасткової структури валів дитинця, які оточують площу 350х250 м, тобто 9 га в районі сучасної вулиці Калнишевського. Оборонні споруди вивчалися вперше в 1934-1937 рр. експедицією Ф.Козубовського і Т.Мовчанівського, в

1951-1952 р. П.Раппопортом, в 1991 р. Р.Орловим. В основі валів – суцільна зрубна конструкція з березових або дубових палів.

Важливого значення Вишгород набув у XI ст., коли біля дерев'яної церкви св. Василя був похований у 1015 р. князь Борис, потім князь Гліб, а в 1026 р. Ярославом Мудрим був побудований новий дерев'яний храм о 5-ти верхах, замінений на новий у 1072 р. З 70-х років XI ст. і до 1112 р. розтягнулося будівництво головної святині – мурованого (з цегли) храму св. Бориса і Гліба. Широко відомі свідчення про урочисту учту князя Олега Святославовича у 1112 р., який закінчував будівництво храму, в якому Володимир Мономах встановлює багато прикрашені саркофаги.

Давньоруський храм було зруйновано на початку XVII ст., проте зберігся фундамент, що свідчить про грандіозні розміри споруди – 42х22 м. Дослідження 1936-1937 рр. (Г.Зацепіна, Д.Натансон), 1952 р. (М.Каргер), 1989 р. (О.Сиром'ятников), 1990-1996 рр. (Р.Орлов) виявили конструктивні особливості пам'ятки, фресковий розпис, графіті, рельєфний декор з пірофіліту тощо. Це дозволило у 1996-1997 рр. виконати першу реконструкцію храму (Д.Антонюк, О.Кругляк). В 2002 р. КОНРЕСТОМ були виконані реставраційні роботи на блоку кладки з плінфи, знайденому у 1995 р. Нарешті церковною громадою проведені роботи з упорядкування території і зроблена вимостка фундаменту XI ст.

Безумовно, зараз храм св. Бориса і Гліба – найбільш значна пам'ятка культурної спадщини древнього Вишгорода.

На дитинці, на схід від храму в бік Дніпра, добре зберігся культурний шар XI-XIII ст., що досліджувався у 1934-1937, 1947, 1972, 1979, 1990 рр. На східній смузі дитинця в 30-х рр. досліджений так званий “квартал металургів”, де житла і господарчі споруди знаходяться навколо вулиці шириною біля 10 м. В одно- або двокамерних житлах розміщувалися майстерні, де були представлені всі етапи обробки заліза в поєднанні з литтям і ковкою кольорових металів, склоробного та смалсового виробництва. Цей район Вишгорода був заселений ремісниками і забудований садибами.

Серед знайдених матеріалів князівсько-боярської адміністрації були актові печатки, стилоси – прилади для письма, прикраси і скляний посуд. Відомі імена 10 вишгородських бояр: Путыша, Талець, Слович, Ляшко, Міронег, Ждан Мікула, Чудін, Тудор, Давид і Радло. Дитинець є одним з найперспективніших для подальших археологічних досліджень і музеєфікації об'єктів давнього Вишгорода.

Охоронні роботи велися в 1991-1996 рр., на місці будівництва недільної школи. Тут був досліджений християнський могильник першої половини XVII ст., під яким були розвали стін давньоруського храму. Найбільш унікальна знахідка – пірофілітове пряслице XI ст. з написом з 14 слів з ім'ям автора напису – жінкою на ім'я “Чепура”.

Всі ці роботи на дитинці не давали відповіді на питання про поширення культурного шару в межах окольного міста (посада). Тільки в 1989 р. почалися розкопки між вулицями Шолуденко і Межигірського Спасу (тоді Першотравневій). Вони були продовжені в 1990, 1992, 1994, 1995, 2002, 2004 рр. На цьому місці знаходився великий гончарний центр (всього знайдено 20 горнів), житла і вулиця XI – початку XII ст., горн першої половини XVII ст. Тут же виявлений могильник XVII-XVIII ст. В 2003 р. будинок з садибою по вул. Межигірського Спасу переданий Вишгородському історико-культурному заповіднику для створення музею давньоруського гончарства. Водночас з 1990 по 2005 рр. експедиція Інституту археології НАНУ систематично проводила розвідку з метою визначення поширення культурного шару (Р.Орлов, Р.Терпиловський, В.Козюба, О.Брежк.).

Від могильників давньоруського часу, можливо, зберігся курган на сучасному кладовищі. Можливо, ще один курганный могильник знаходився на місці кінотеатру “Мир”, де у 1985 р. була знайдена скандинавська фібула середини X ст.

Різномасштабні поселення епохи бронзи, раннього залізного віку і давньоруського часу були виявлені вздовж вулиць Надбережної і Київської.

Вишгород в схемі фізико-географічного районування Середнього Подніпров'я займає Макарівсько-Димерський район Київського Полісся. Широка річкова долина Дніпра надає своєрідності рельєфу. В Київському Поліссі домінують ландшафти зандрових і алювіально-зандрових рівнин з дерновими слабопідзолистими ґрунтами, боровими лісами і болотними комплексами. Морено-зандрові рівнини і морено-горбкуваті рівнини використовуються під сільгоспкультури. Лісові останці в ярах покриті світло-сірими лесовими ґрунтами (Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья, К., 1986, С. 94).

Всі ці особливості ландшафту Вишгорода, а саме розташування на лесовому останці, слугували оборонній функції фортеці. Вони чітко простежуються на сучасній карті міста, на військовій карті 1846 р., на плані села 1856 р., на карті середини ХІХ ст., на карті сіножаті 1837 р. (1808 р.).

Дуже добре рельєф вишгородського городища зафіксований на гравюрі П.Свиньїна в журналі "Отечественные записки" за 1824 р., акварелі Де ля Фліза 1854 р., малюнку Т.Шевченка 1846 р.

Типові краєвиди вишгородського села бачимо на фотографіях археологічної експедиції, зроблених в 1935 р. Цінність їх в тому, що вони зафіксували поліське село Вишгород до будівництва Київського водосховища і ГЕС, до індустріального освоєння заплави Дніпра. Аерозйомка 1989 р. також свідчить про складний рельєф місцевості, що фактично слугувало в ХІ-ХІІІ ст. кращій обороні міста.

Сама назва Вишгород або Вишгородська гора як передмістя Києва з точки зору етнімії Київського Полісся має на території Польщі кількох своїх відповідників у формі Wyszogrod, зокрема, на Куявах. Ця назва на території західних полян відповідає назві Києва (Київське Полісся, К., 1989, С. 189).

Першим дослідником, який звернув увагу на історичну топографію Вишгорода, був київський історик М.Берлінський, свідчення якого відомі завдяки праці Павла Свиньїна, що була надрукована в журналі

"Отечественные записки" за жовтень 1827 р. Тут згадуються розкопки церкви св. Бориса і Гліба, проведені в 1819 р. Г.Турчаніною, згадується священний колодязь. П.Свиньїн пише про систему подвійних земляних валів, які збереглися й до нашого часу. Місцевий священник свідчив про залишки в 1,5 верстах біля лісу третього валу, який до нашого часу не зберігся. Згадуються і три великі кургани на захід від села.

Біля 1845 р. Я.Ставровський поблизу вишгородського городища розкопав два кургани – Хрещатий і Вороновий (Фундуклей, 1848). В середині ХІХ ст. доктором медицини Де ля Флізом був зроблений малюнок (зберігся в одному з альбомів) вишгородського городища з півдня, де зображена остання з дерев'яних церков Вишгорода – тризрубна (1744 р.). Поруч – дерев'яна дзвіниця 1824 р.

З 1614 р., після відомої остаточної руйнації давньоруського храму з використанням цегли для спорудження костюлу св. Миколи на Подолі, послідовно змінювали одна одну кілька дерев'яних церков: першу у 1651 р. спалило військо литовського гетьмана Януша Радзивіла, друга – у 1662 р. була розібрана татарською ордою. В 1690 р. на кошти київського полковника Костянтина Мокієвського була збудована одноверха церква, зображення якої збереглося на плані Києва 1695 р., зробленого Ушаковим. Ці свідчення наведені у книзі Ф.Маніковського (1890 р.) і нарисі М.Каргера (1961, С. 310-336).

Але відомо, що в ХІ ст. у Вишгороді тричі змінювали одна одну дерев'яні церкви: перша (церква св. Василя) побудована князем Володимиром після впровадження християнства, можливо, на місці язичницького капища, друга також св. Василя, біля якої були поховані князь Борис у 1015 р., а потім його брат Гліб. Цей храм повністю згорів. Нова церква, п'ятиверха, була споруджена Ярославом Мудрим у 1026 р. Третя була однобанна, куди у 1072 р. були перенесені мощі святих. Всі етапи побудови ілюструють мініатюри тексту "Сказання про Бориса і Гліба"

Сильвестрівського списку середини XIV ст. (Поппе, 1966, С. 44) та мініатюри Радзивилівського літопису.

Всі ці матеріали майже нічого не дають для вирішення питання про поширення і межі давнього культурного шару на сучасній карті Вишгорода. Винятком є розкопки курганів В.Антоновича, але вони проводилися в 2-3 км на захід від городища (Антонович, 1895). Переломний момент наступив в 1934 р. в зв'язку з планами індустріалізації цього регіону Київського Полісся. Передбачалося побудувати велику гідроелектростанцію – Дніпрогес II – за проектом відомого гідролога Миколи Максимовича. Роботи на городищі носили характер охоронно-рятувальних робіт. Вишгородська експедиція працювала комплексно, залучивши представників інших установ: етнографів, палеонтологів, хіміків-технологів, архітекторів та інших. В 1935 р. були запрошені науковці з Державного історичного музею. Обстежені були пам'ятки і в сусідніх поліських селах: Новосілки, Глібівка, Ясногородка, Старосілля та інших (Науковий архів ІА НАНУ, Ф-20, №№ 1 – 76).

З об'єктивних причин ці роботи не були завершені, матеріали майже не публікувалися, проте вони дуже добре відомі фахівцям. Зберігаються вони в Національному музеї історії України, Музеї історії Києва, Фондах Інституту археології НАНУ, Державному історичному музеї (Москва). Матеріали у науковому архіві ІА НАНУ збереглися далеко не всі: не всі щоденники, жодного звіту. Так звані карткові щоденники (польова документація) мають прикладне значення і важко піддаються розшифровці. Найбільш цінні свідчення про характер культурного шару і конкретні об'єкти містяться в таких архівних рукописах:

Козубовський Ф.А. Щоденник начальника археологічних експедицій Інституту історії матеріальної культури ВУАН. Київ, Межигір'я, Вишгород, ф-20, № 4.

Козубовський Ф.А. Вишгородське городище X-XIII ст. Резюме. 1934, Ф-20, № 43.

Мовчанівський Ф.М. Вишгородська археологічна експедиція. Рукопис, звіт. 1935. Ф-20, № 3.

Ткач М.П. Щоденники розкопів. Вишгород, діл. Д-1, шурф А. 9.07-30.07.1935. Ф-20, № 12.

Гончаров В.К. Щоденники розкопів. Вишгород. Ф-20, №№ 46,47,57.

Зацепина Г.Н. Остатки монументального сооружения в Вышгороде. Резюме. Ф-20, № 39.

Мовчанівський Ф.М. Археологічні досліді Вишгородського городища в 1935-1936 рр. Стаття-звіт, 5 зош. Ф-20, № 33.

Натансон Д.П. Зацепіна Г.Н. Загальний опис шурфів. Вишгород. Ф-20, № 49.

Гончаров В.К. Щоденники розкопів. Вишгород. Ф-20, № 63.

Мовчанівський Ф.М. Гончарний горн, звіт про розкопки, щоденники розкопів. Ф-20, № № 66, 64, 69.

Крім того, збереглися карткові щоденники, частина польових креслень, акварелі Павловича Ю.Ю., фото розкопів і знахідок тощо.

Публікація матеріалів експедиції 1934-1937 рр. В.Й.Довженком (1950, С. 64-92) має поверховий характер, проте дає уявлення про розкопки, які майже всі велися навколо церкви. Продовжуваним ним дослідження у 1947 р. не вносять майже нічого нового в розумінні розташування пам'яток на городищі (Довженко, 1952).

Найбільш важливі роботи на східному краї городища в зоні значної ерозії лесового плато виявили цілу систему жител і господарських будівель. Тут між двома рядами житлових і господарських будівель простежено смугу шириною 10 м – скоріше за все, однієї з вулиць.

Східна сторона вулиці мала наземні будівлі і хлібні ями, а також три приміщення, заглиблені у землю. Західна сторона вулиці являла собою майже безперервну смугу напівземлянкових приміщень, майстерень, де займалися ювелірною справою і обробкою металу, скловиробництвом,

пов'язаних з господарськими ямами-сховищами. Матеріали цих майстерень були опубліковані Л.Голубевою тільки у 1968 р. (Голубева, 1968, С. 25-33).

Очевидно, що найбільш важливі, крім так званого “кварталу металургів”, дані отримані в процесі розкопок мурованого храму св. Бориса і Гліба, масової забудови навколо, жител, які прилягали до внутрішнього схилу західного валу, валу з південно-західного боку городища.

Вже в перший рік роботи експедиції була встановлена двочасткова система валів городища, яка замальована в щоденнику Ф.Козубовського (Див.: Щоденник... НА ІА, ВУАН, Ф-20, № 4, С. 40). Правда, Ф.Козубовський наніс на схему і численні яри. В 1935 р. В щоденнику Ф.Козубовського і Т.Мовчанівського (Див.: Щоденник... Ф-20, Ф-23) є схема з двох валів, на якій північна частина названа дитинцем, а південна – городищем. Ця схема була уточнена П.Раппопортом і так увійшла в наукову літературу.

З роботою експедиції 1934-1937 рр. пов'язана ідея створення у Вишгороді історико-культурного заповідника разом з усім комплексом споруд Межигір'я. Після початку будівництва комплексу споруд ЦК Межигір'я випало з цих планів, а Вишгород залишився. Виробнича нарада вчених відбулася 16 липня 1935 р., коли було вирішено звернутися до Уряду УРСР для вирішення цього питання. 9 вересня 1935 р. це питання було вирішене (Дегтяр, Орлов, 2005, С. 35-38).

Проте задачі заповідника були інші: оголошувалася заповідною територія тільки городища і терміном на 15 років з метою повного розкриття пам'ятки. Пояснення цього вбачаються в будівництві Дніпрогесу II і повному знищенні пам'ятки. Про околнє місто археологи у 30-х рр. уявлення не мали, а в 2005 р. саме визначення його меж є найважливішим.

Для теми історичної топографії велике значення мають дослідження валу 1935-1937 рр., зроблені П.Раппопортом у 1951-1952 рр. (Раппопорт, 1956). В 30-ті роки внутрішні конструкції земляного валу являли собою березові зруби висотою в 13 вінців (2 м). П.Раппопортом встановлено, що пізніше вал перебудовувався. В основі вишгородських валів зафіксовані

берми і площадки шириною біля 1 м в основі валу. Рів мав симетричний профіль зі схилом до 35 м, шириною до 16 м, глибиною до 5 м (Раппопорт, 1956, С. 118).

Певний етап дослідження городища пов'язаний з розкопками храму св. Бориса і Гліба, проведеними М.Каргером у 1952 р. (Каргер, 1961, С. 310-336). В цілому розкопки підтвердили дослідження 1936 р., які проводили Д.Натансон і Г.Зацепіна (Зацепіна, 1936, Ф-20, №№ 39, 48, 53, 54). Місцями на фундаментах відкриті 1-2 ряди цегляної кладки, але місцями тільки рови з лежнями. Стовпи були двоуступчасті хрестоподібні. Серед знахідок привертають увагу знахідки деталей хоросів, які зараз зберігаються в Музеї історії Києва.

В північно-західному куті храму неглибоко закладені фундаменти башти. На захід від західної стіни – блоки від західної стіни. Звичайні знахідки – полив'яні плитки, голосники, цегла, що мала розмір 36х27х4 см. На блоках – пройми вікон з арочним завершенням, тут же півциркульні двоуступчасті ніші і фасадні півколонки.

Значні роботи з вивчення храму св. Бориса і Гліба проведені у 1989-1991 рр. О.Сиромятниковим, Р.Орловим, В.Булкіним у зв'язку з реставрацією церкви XIX ст., побудованої за проектом архітектора Тона у 1860-1861 рр. (Сиромятников, 1989/184, Орлов, Булкин, 1990-1991/189). Охоронно-рятувальні роботи 1991-1996 рр. виявили розвали стін храму XI ст. на захід від церкви, у т.ч. арочне завершення вікна. Зверху був могильник (біля 60 поховань) першої половини XVII ст. – цвинтар дерев'яної церкви

Серед знахідок переважав давньоруський матеріал, у т.ч. будівельні залишки – цегла, полив'яні плитки для підлоги, уламки фресок, деякі – з графіті. Траплялися унікальні знахідки, наприклад, розвал амфори, яка була майже повністю відреставрована, і шиферне прясло з написом з 14 слів з антропонімом “Чепура”. З деяких поховань походять знахідки: соліди, натільний хрест тощо.

Внаслідок досліджень 1995-1996 рр. стала можливою реконструкція храму (Д.Антонюк, О.Кругляк, 1997, С. 1-15), а також музеєфікація блоку кладки. Вишгородський історико-культурний заповідник довів до завершення ці роботи, і зараз це музейний об'єкт.

В 2002-2003 рр. з метою упорядкування території за проектом "Укрпроектреставрації" (В.Корнєєва) церковною громадою на чолі з протоієреєм о. Димитрієм була зроблена вимостка давніх фундаментів храму XI ст., і, таким чином, в топографії давнього городища з'явився перший об'єкт музеєфікації сучасного рівня.

Другим об'єктом музеєфікації вірогідніше вважати вал на захід від церкви, незважаючи на його досипку будівельним сміттям в XVII ст. Третя перспективна ділянка для вивчення і музеєфікації – вал, (який, до речі, прекрасно зберігся), що знаходиться на садибі № 11 на південь від храму.

Відмітимо, що Г.Зацепіною і Д.Натансон в 1936 р. на ділянці 1/36 на південь від церковної огорожі знайдено комплекс "монументальної" будови - зруб XVIII ст. (?) з великою кількістю знахідок і пічкою.

Кілька садиб XII-XIII ст. знайдені на площі 380 кв. м під час робіт Київської археологічної експедиції у 1979-1981 рр. (Пекарская, Зоценко, 1985, С. 125-136). Серед звичайних знахідок є унікальні – свинцева актова печатка вишгородського князя Давида Ростиславовича (1169-1180 рр.).

Охоронно-рятувні спостереження у 1998-1999 рр. за траншеєю газопроводу, що велася з грубим порушенням Законодавства про охорону пам'яток по вул. Калнишевського і до вул. Межигірського Спасу, також виявили потужний культурний шар, а поблизу храму св. Бориса і Гліба – розвали стін із плінфи.

Починаючи з 1934 р. археологами вивчалася північна площадка дитинця, яка обмежена з півночі глибоким яром, з північного заходу – зсувом 1895 р., з заходу – валом і ровом, що проходить із заходу храму по садибі № 11 вул. Калнишевського, північніше садиби № 19, перетинає вулицю через садиби №№ 19, 20, спускається вниз до Дніпра в напрямку до садиби № 24.

Зі сходу ця частина дитинця обмежена берегом Дніпра, що має складний рельєф: вона порізана ярами і зсувами. Приблизна площа північної частини 6-7 га.

Південна площадка дитинця, вал від якої в районі садиб №№ 1 і 2 примикає до валу північної частини дитинця, залишається невивченою. Приблизна площа – 2,5 га. Вал висотою від 3 до 7-8 м і чітко простежений рів шириною до 10-15 м, глибиною 1-1,5 м, дугою проходять до урвищ, які межують з готелем "Енергетик". Цей вал є перспективним для досліджень і відтворення як експонат заповідника.

Особливості рельєфу: на південь від пам'ятної стели на честь визволення Вишгорода від фашистських загарбників в 1943 р., вверх до садиби № 10 по вул. Калнишевського, поруч з готелем "Енергетик" по цьому яру прокладена сучасна асфальтова дорога. На картах села (1960 р.) цей яр складав одне ціле з яром, який і зараз проходить дугою до вул. Межигірського Спасу. Він перерізав вал південної частини дитинця майже там, де він сходився з валом північної частини. В цьому місці в 1991 р. Р.Орловим був досліджений залишок валу траншеєю довжиною 20 м. Глибина з напольного боку, де чітко простежені залишки рову, була всього 1,8 м – в бік садиби № 60. Тобто збереглася сама нижня частина рову і валу. Кераміка датує рів XII ст.

Над пам'ятною стелою на честь визволення Вишгороду від фашистських загарбників височить останець плато зі схилами, за якими вбачається ескарп. Від основного плато його відділяє вузька перемичка.

Природний останець нижче на 10 м садиби № 28 М.Майбоженко Л.Похилевич вважав замком княгині Ольги, і ця думка була розкритикована ще М.Закревським (Похилевич, 1887). Шурфовка на краю останця 1997-1998 рр. виявила як матеріали давньоруські, так і пізньосередньовічні XVII-XVIII ст.

В 1934-1937 рр. роботи за межами городища велися у двох напрямках: в першу чергу, досліджувалися могильники, про які писав і які вивчав

В.Антонович у 1874 р.: “Батишева” та “Варавина” могили, а, точніше, групи невеликих курганів біля них – “Могилки на ставках”, “Татарські могили” В самому Вишгороді в 1936 р. на плато в 400-500 м від “Дитинця”, на північний схід через північний яр в садибі Михайла Дорошенко, біля вулиці, крім 2-х поховань з інвентарем, в траншеях були залишки або зруйнованих поховань, або культурного шару від садиби (Мовчанівський, Ф-20, № 42).

Другий напрямок – це випадкові знахідки 2-х або 3-х горнів на південних схилах в 1936 (Ф-20, № 42) і в 1937 рр. (Ф-20, № 64) на садибах Г.Терпювого і братів Підлісних. На сучасній карті Вишгорода точне місце горнів визначити неможливо.

При розкопках В.Довженка за межами городища в “пригороді”, на південному схилі яру, що проходить із заходу на схід до заплави Дніпра, простежувалися плями з печиною. Автор пише про те, що саме тут в 1937 р. виявлені гончарські горни. В 1947 р. тут був виявлений завал печини від горна. Він був збудований в невеликому заглибленні без ознак ремісничої майстерні. Таким чином, В.Довженко називає пригородом територію на південь від городища (Довженко, 1952, С. 26-27).

В 60-ті рр. О.Бобринським за участю П.Толючка і В.Довженка в цих же місцях виявлено 15 плям від горнів. Розкопаний був один горн.

Глибоке вивчення території окольного міста Вишгорода розпочалося тільки у 1989 р. вже після численних руйнувань культурного шару на південній околиці міста, яка примикає до природного кордону – струмка. Струмок витікає з так званих “Вінницького” і “Нишкового” ярів – також природних кордонів окольного міста, і від стадіону тече з заходу на схід до заплави Дніпра вздовж вул. Шолуденка.

26 березня 1989 р. представниками Міністерства культури, обласного управління культури й Інституту археології була зафіксована руйнація культурного шару на площі 5850 м безпосередньо на території, що примикає до струмка. Струмок і завершується в цьому місці пологий схил, який тягнеться від городища і сучасного кладовища з давнім курганом.

Охоронно-рятувальні роботи на двох площадках будівництва – заводу “Карат” та “Енергогідромеханізації” – тривали протягом 1989-1990 рр. Вони велися Інститутом археології НАНУ й існуючим тоді при ньому кооперативом “Археолог” (Звіти в НА ІА НАНУ: Дорофєєв та ін. 1989/184, Чабай та ін. 1990/67).

На цій площадці було розкопано біля 6000 кв. м культурного шару. Розкопано кілька сот різночасових об’єктів, серед яких житла і господарські споруди стовпової і зрубною конструкції XI-XVIII ст., 26 поховань XIII-XVI ст., 6 або 7 горнів. Цікаво, що на двох розкопах простежені дороги, які мали огорожі з вбитих в землю дощок, палів. Планування цієї частини поселення було звичайним для давньоруських міст: воно мало садибний характер, житла розташовані строго паралельно вулиці. Поруч з житлами знаходилися гончарні горни, господарські будівлі і ями різного призначення.

Крім огорож з палів, вбитих в землю, були інші конструкції, аналогічні Київським і Новгородським: стовпи або плахи встановлювалися на дно ровів і засипалися землею. Біля горнів знайдені ями з відходами виробництва: десятки тисяч уламків кераміки і горщиків, що були керамічним браком. Крім різних типів посуду, в горнах виготовлялися плитки для підлоги, іграшки, писанки.

Планування цієї ділянки окольного міста повністю залежало від топографії місцевості. З південного заходу забудова була обмежена заплавою струмка, а з північного сходу – нічим не обмежена, про що свідчать дослідження наступних років. Про поширення культурного шару на північному схилі тераси між вулицями Межигірського Спасу і Шолуденко красномовно свідчать розкопки на садибі № 13 в 1990 р. (Орлов, 1994). На площі 60 кв. м були виявлені 13 будівель. Поруч – велика кількість бракованого посуду.

В 1994 р. на цій же ділянці, що вже правила за дорогу на будівельний майданчик, були виявлені об’єкти – господарські ями XI-XII ст. з відповідними знахідками: керамікою, предметами побуту.

В 1995 р. перед вулицею Межигірського Спасу на цій же ділянці, куди власник садиби № 11 переніс свій паркан і для цього зніс верхній культурний шар, охоронно-рятивними дослідженнями було знайдено 3 християнські поховання (Орлов, 1997/ 21).

Нарешті в 2004 р. на цій же садибі, на ділянці, що перебувала 10 років за парканом, з відведенням земельної ділянки № 13 Вишгородському історико-культурному заповіднику, розкопками знайдено залишки 5 поховань і гончарний горн XI ст., який був законсервований і збережений для створення музейної експозиції.

Безумовно, сучасна територія, відведена для створення музею давньоруського гончарства, в збереженій частині садиби № 11, у т.ч. і під підлогою будинку, являє собою суцільний культурний шар XI-XIII ст. і більш пізніх століть, який містить і гончарські горни. Про це свідчать і матеріали охоронно-рятивних розкопок 1995 р. на місці впорядкування території біля 72-квартирного будинку "Енергогідромеханізації". В розкопі площею 264 кв. м виявлено 15 будівель різного призначення, серед яких був горн звичайного типу – двоярусний з пригребцею XI ст.

Південна межа поширення культурного шару і свідчення про його поширення на території під асфальтом вул. Межигірського Спасу №№ 9 і 6 отримані під час охоронно-рятивних робіт на ділянці комунікацій до 72-квартирного будинку – до будівництва садиби № 9. Роботи велися на 3-х ділянках, де на площі 308 кв. м були розташовані 29 будівель різного призначення, у т.ч. одне заглиблене житло і одне наземне, а також найбільший гончарний горн з діаметром обпалювальної камери біля 2-х м.

Культурний шар поширювався на площадку інституту МДПІ (зараз "Укрелектронпроект"). В 1995 р. внаслідок нівелювання площадки на місці садиби був зруйнований культурний шар. При охоронних роботах зафіксований культурний шар XI ст. із зруйнованими горнами.

В результаті візуального спостереження і в процесі погоджень Центру охорони пам'яток облдержадміністрації по садибам №№ 1-10, а також

охоронних робіт Вишгородського історико-культурного заповідника по провулку Старосільському № 5, між провулком та Інститутом "Укрелектронпроект" простежено культурний шар в середньому до 1 м. Велика кількість керамічного браку вказує на керамічне виробництво. Таким чином, межі гончарного центру співпадають з природним підвищенням плато над заплавою Дніпра.

На садибі № 7 по вул. Межигірського Спасу, яка межує з заплавою Дніпра, культурний шар обірваний урвищем – виїмкою землі під час будівництва Київської ГЕС. Глибокий яр існував тут і до будівництва ГЕС, про що свідчать топографічні плани, але був значно меншим. Зараз в урвищі побудована греко-католицька церква св. Андрія. В 2002 р. експедицією на чолі з В.Козюбою обстежена траншея вздовж огорожі садиби № 11 по вул. Межигірського Спасу, де зафіксовано 39 м стратиграфії. Культурний шар мав потужність до 40 см. Ще одна ділянка газопроводу в бік нового будинку Шолуденко 6-Б протягом 33 м також виявила культурний шар давньоруського часу (Козюба, 2004). Шурф на городі в садибі № 23 виявив горн XVII ст. у вигляді комплексу з трьох частин: горну, передгорнкової ями та тонкового каналу, що їх з'єднував.

На садибах №№ 35, 45, 47 в 1991 р. в зв'язку з наміченою побудовою 180-квартирного жилого будинку, крім візуального обстеження, була проведена шурфівка. В 3-х шурфах був виявлений культурний шар XI – XII ст. (Орлов, 1994).

Дослідження ділянки № 45 були продовжені у 1998 р. В зв'язку з побудовою житлового будинку власником садиби, на місці фундаменту, який, до речі, перекривав шурф 3 1991 р. і знаходився на захід від будинку садиби № 31, був закладений розкоп площею 132 кв. м. Досліджено 6 об'єктів XI ст. Далі на північний захід межі культурного шару співпадають також з береговою лінією струмка. В 1991 р. на прохання Вишгородського райвиконкому (В.Кисляк) у зв'язку з необхідністю уточнення охоронної зони давнього Вишгороду на спірних ділянках проводилася археологічна розвідка.

В даному випадку – на садибах №№ 55, 57. Тут було закладено шурфи, в кожному з яких виявлено культурний шар від 20 до 40 см.

Один з шурфів (2х2 м) потрапив на будівлю. В невеличкому розкопі було зафіксовано 2 будівлі. Одна була відкрита повністю. Вона була квадратною в плані, 2,5х2,5 м, і мала господарчий характер. За матеріалом датується XII ст.

Культурний шар візуально фіксується в садибі № 59. На окремому мисоподібному останці із садибами № 61-69 і в'їздом навпроти гаражів і садиби № 69 з 1991 по 2005 рр. культурний шар не виявлений. Його нема і на садибі № 65 аж до гаражів. Культурний шар чітко фіксується в садибі № 50 (Козюба, 2004, С. 8-10). Ця ділянка розташована в середній частині довгого схилу від городища до струмка. В 2002 р. тут в котловані будинку на площі 10,3х10,3 м виявлений культурний шар товщиною від 0,5 до 0,8 м і 3 об'єкти з матеріалами XI – початку XII ст.

Територія сучасних гаражів – це зона суцільної ерозії. На городах на схід від гаражів і поруч з кладовищем при неодноразовому обстеженні культурний шар не зафіксований за одним винятком. Це ділянка, яка межує з вулицею Ватутіна. Спостереження за земляними роботами при будівництві дороги до гаражного кооперативу “Екран” в 1992 р. також вказують на відсутність культурного шару.

Шурфи по трасі газопроводу зроблені біля кладовища на перетині вулиць Калнишевського, Ватутіна і Межигірського Спасу. В одному з шурфів в 20 м від перетину вулиць в напрямку до гаражів вздовж північної огорожі кладовища в шурфі № 39 був виявлений культурний шар до 1,2 м і залишки господарчої ями XI ст.

В 2000 р. Вишгородський історико-культурний заповідник провів охоронні розкопки в садибі по вул. Ватутіна № 23 в котловані будинку. Знайдено двоярусний горн з топковою камерою. За посудом він був датований XI-XII ст. (Ольговський, Філюк та ін., 2001, С. 4-7). Проте

спостереження за ділянками не вказують на присутність культурного шару. Можливо, це окрема пам'ятка.

Тут можна згадати про могильник в садибі Петра Дорошенка, який у 1936 р. вивчав Т.Мовчанівський. Він прив'язаний до дороги і відстанню 400-500 м, що майже співпадає з місцем розташування горна (Мовчанівський, ПМК, Ф-20, № 42).

Таким чином, північна межа поширення культурного шару через вказані причини визначається з деякою умовністю. Від садиби № 50 по Межигірському Спасу вона проходить до кладовища, а потім з перетину вулиць Ватутіна і Калнишевського проходить уздовж вул. Ватутіна до садиби № 20, тобто по правому (східному) боку і опускається вниз до яру.

Безумовно, з північного боку певна територія по вул. Ватутіна як мінімум до №№ 25, 27, повинна бути поставлена не тільки під контроль Вишгородського історико-культурного заповідника, але й мати певний статус території, де вірогідні пам'ятки, пов'язані з Вишгородом.

Окреме питання пов'язане з могильниками, а саме із залишками курганного могильника в центрі означеної території окольного міста. Зараз на поверхні ми бачимо тільки один курган, дуже пошкоджений могилами на початку 1990-х рр. Не всі кургани зберегли насип, про що свідчить дослідження О.Серовим у 1989 р. навпроти садиб №№ 40 і 42 4 поховань кочівників зі зброєю, які були поховані під одним курганом (Серов, 1989/207, С. 45-49).

На території Вишгорода за межами городища, крім давньоруських пам'яток, в XIX ст. зберігалися кургани, можливо, різних епох. Кургани давньоруського часу були розкопані В.Антоновичем (Антонович, 1895), і в 1936 р. в 3-х км від дитинця в урочищі “Могилки на ставках” було розкопано кілька християнських поховань на місцях курганів (Мовчанівський, Ф-20, № 42; Моця, 2004). Зараз від цих пам'яток видимих ознак не залишилося.

В 30-ті рр. за південною околицею села в урочищі “Вовчі гори” зафіксовані пам’ятки від неоліту і бронзи до давньоруських поховань (Козубовський, Мовчанівський, Ф-20, № 23).

Багатошарове поселення з матеріалами епохи бронзи і давньоруського часу в 1990-1991 рр. зафіксоване вздовж вул. Набережної від вул. Київської до провулка Дніпровського. На перетині вул. Київської і Набережної знайдено шліфовану кам’яну сокиру, а шурфовкою по провулку Дніпровському №№ 25 і 27 виявлений культурний шар.

В 1994 р. між вул. Набережною № 12 і провулком Прожекторним експедицією ІА НАНУ (Р.Орлов) в процесі охоронно-рятівних робіт було досліджено багатошарове поселення з матеріалами епохи бронзи, раннього залізного віку і давньоруського часу.

Таким чином, внаслідок аналізу розкопів, шурфовки, спостережень за земляними роботами, участі в погодженнях на земляні роботи, виділення ділянок, незважаючи на недоліки, вдалося намітити межі поширення культурного шару на території давнього Вишгорода або на вишгородській горі.

Щодо поширення культурного шару і твердої прив’язки до цього меж заповідної території, то треба відмітити, що не існує стосовно пам’яток Вишгорода достатньої бази даних для вивчення планування давньоруського міста. У Вишгороді поки що є тільки церковна архітектура. Навіть вали можуть бути (до чого схилявся П.Раппопорт) перебудовані для укріплень середньовічного містечка (Орлов, 1999; Дегтяр, Орлов, 2005). Нам нічого невідомо про архітектурно-планувальний розвиток Вишгорода в будь-який період Середньовіччя.

На прикладі інших міст, наприклад, Рязані, простежуються в межах давніх укріплень значні ділянки незабудованої території, тобто відкриті для заселення. Відмітимо, що район сучасного кладовища на захід від храму не має ознак культурного шару. Про це свідчать траншея і шурфи експедиції ІА НАНУ 1990 р. Це може вказувати на метод попереднього проектування, який

передбачав створення кількох самостійних вузлів в планувальній структурі міста. Два таких вузли, які виділяються щільністю забудови і вуличним розташуванням садиб – це територія дитинця з його “кварталом металургів” і гончарний “квартал”.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВИ

ІМК ВИШГОРОД 1934 – 1937

Колектив працівників археологічної експедиції:

Козубовський Ф., Гончаров В., Мовчанівський Т., Мушкет М., Ткач М., Макаревич М., Маневський А., Голубєва Л., Рибаків Б., Тараканова С., Путь А., Жадан П., Підоплічка І., Дзбановський Є., Зацепіна Г., Натансон Д., Нефедов В., Маневська З., Маневський А., Оглоблін О., Павлович Ю.

Науковий архів ІА НАНУ, Ф-20, №№ 1 – 78.

Антонюк Д., Кругляк О. Православний комплекс св. страстотерпців Бориса та Гліба у Вишгороді. Досвід вивчення та проектування. – К., 1997. – 16 с. (Рукопис в архіві експедиції ІА НАНУ).

Дахно В., Трегубова Т., Василевський В. Историко-архитектурный опорный план и проект зон охраны памятников истории и культуры г. Вышгорода Киевской области. – К., 1991. – 73 с., 35 рис.

Дорофеев В.В. Евтушенко А.И., Калок А., Чабай В.П. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгороде. 1989/184. – 98 с.

Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской арх. экспедиции 1980 г. – 1980/17-а

Козюба В.К. Звіт про археологічні дослідження в Київській області в 2001-2002 рр. – 2004 – 39 с.

Ольговський С.Я., Філюк О.В. Анжияк С.М., Михайленко С.П. Звіт: Охоронно-рятувальні роботи у м. Вишгороді Київської області (2000 рік)-2001. – 15 с.

Орлов Р.С., Булкин В.А. Исследования церкви Бориса и Глеба в Вышгороде в 1990-1991 гг. – 1990-1991/189. – 22 с.

Орлов Р., Серов О.В. Звіт: Про археологічне дослідження в м. Вишгород Київської обл. 2004 р. – 2004. – 5 с.

Серов О.В. Отчет о разведках в Киевской обл. в 1980-1982 гг. – 1982/41. – 14 с.

Сыромятников А.К. Церковь Бориса и Глеба в г. Вышгороде Киевской обл. – 1989/ 62. – 29 с.

Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1979 г. – 1979/16. – 28 с.

Чабай В.П., Евтушенко А.М., Степанчук В.И. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК “Археолог” в ур. “Гончары” в г. Вышгороде в 1990 г. – 1990/67. – 230 с.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии – К., 1895.

Голубева Л.А. “Квартал металлургов” в Вышгороде. //Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 25-33.

Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. – К., “Рада”. – 2005. – 296 с.

Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934-1937 рр. //Археологія. – Т. III. – 1950. – С. 64-92.

Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода. //АП УРСР. – Т. III. – 1952. – С. 14-28.

Довженко В.И., Зоценко В.Н. Вышгород. //Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1986. – С. 303-310.

Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья. – К., 1986. – С. 94.

Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.-Л., 1961. – Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде. – С. 310-336.

Київське Полісся. – К., 1989. – С. 189.

Маниковский Ф. Вышгород и его святыня. – К., 1890. – 92 с.

Орлов Р. Картографія про середньовічний Вишгород. //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск. – К., 1999. – С. 27-32.

Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI-XII ст. //Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 163-173.

Пекарская Л.В., Зоценко В.Н. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979-1981 гг. //Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К., 1985. – С. 125-136.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. Його ж: Уезды Киевский и Радомысльский – К., 1887.

Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. – М., Л. – 1956 (МИА № 52).

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город – К., 1989. – С. 117-118.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1 - Південно-східні кордони городища та "окольного" міста X-XIII ст. вздовж заплави струмка та Дніпра.

Рис. 2 - Північно-східні кордони північної частини городища (дитинця) X-XIII ст. з церквою св. Бориса і Гліба.

Рис. 3 - Південно-західний кордон "окольного" міста XI - XIII ст. вздовж заплави струмка.

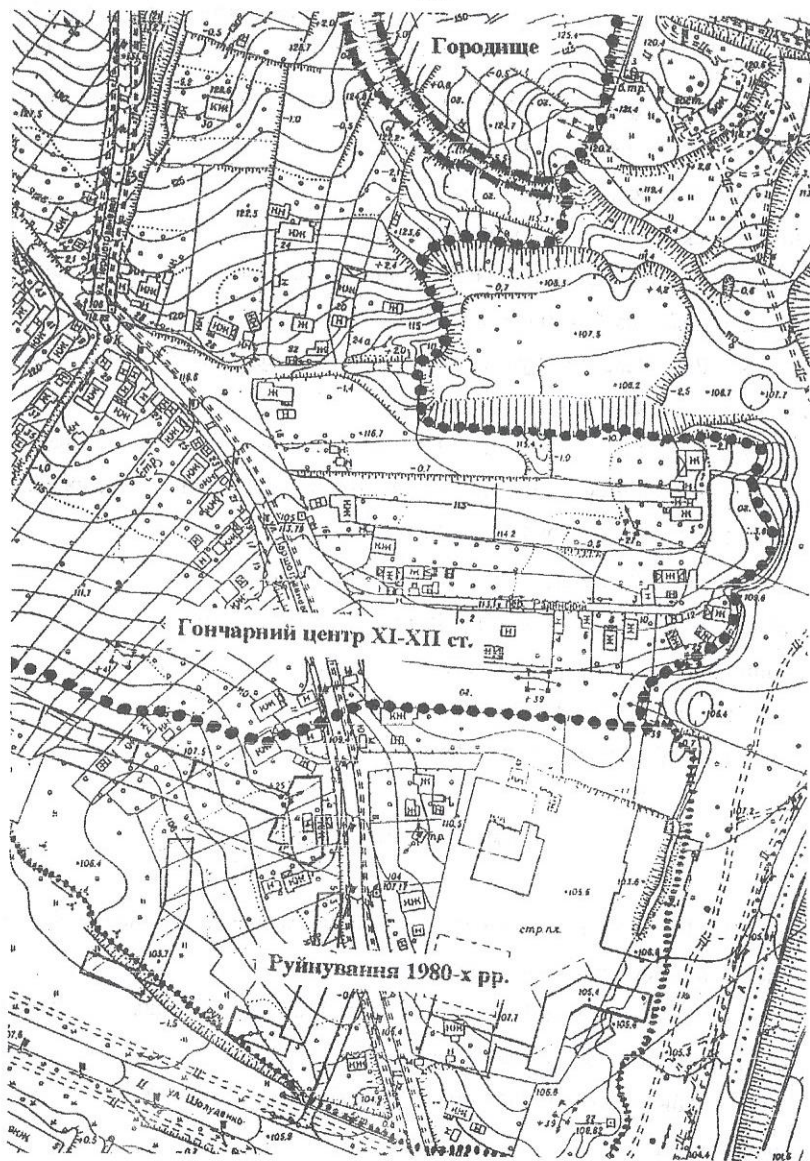

Рис. 1 - Південно-східні кордони городища та "окольного" міста X-XIII ст. вдовж заплави струмка та Дніпра.

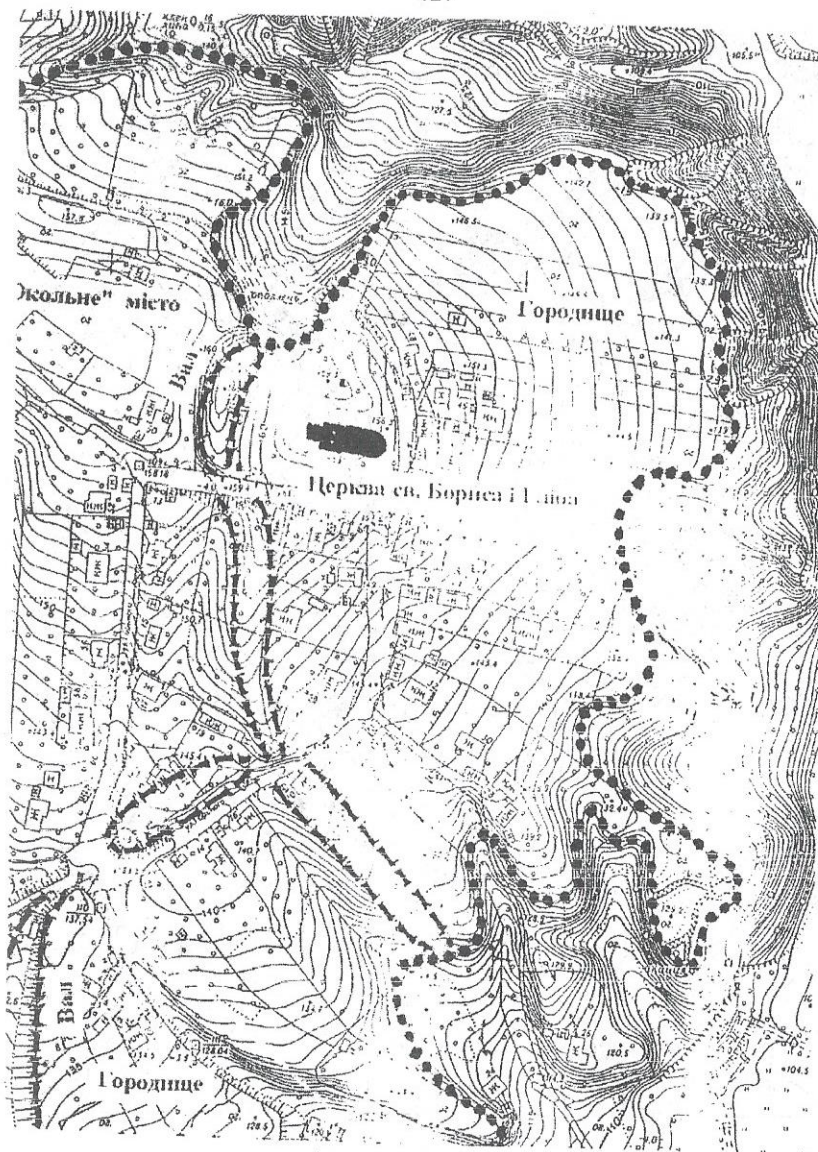

Рис. 2 - Північно-східні кордони північної частини городища (дитинця) X-XIII ст. з церквою св. Бориса і Гліба.

історія – історія всього іншого світу. І ці історії, як Евклідові паралельні прямі, ніколи не перетинаються.

Нас усіх свого часу навчали саме такій історії, яка штучно відривала розвиток України (як частини імперії, а потім – СРСР) від розвитку Європи. Нам намагалися втовкмачити, що зв'язки України з рештою країн Європи були лише за часів Ярослава, й опісля тих відомих усім династичних шлюбів Ярославових нащадків ніякої Європи та її впливу на розвиток України не було. Так само, як, начебто, не було й впливу українських подій та української політики на Європу. Насправді ж такий взаємовплив існував завжди і не припинявся ніколи. Інколи він був корисним для обох сторін, подскуди – являв собою грубий тиск, намагання силоміць нав'язати неспитаманні українцям звичаї, вірування, політичний устрій тощо. Проте, якщо відкинути оціночний підхід до тих чи інших подій, стає зрозуміло – наша взаємодія з Європою ніколи не припинялася.

Повертаючись до питання щодо часів виникнення козаків та козацтва, є сенс згадати, що й багато татар називали себе козаками, причому не лише після переходу в православ'я, як, наприклад, відомий усім трагічний персонаж вітчизняної історії Кочубей з роду Гаджі-беїв. Принагідно нагадаю шановному читачеві й про існування народу під назвою киргиз-кайсаки (+ Казахстан). Погодьтеся, що кайсак та козак – не дуже далекі за звучанням слова.

Та й історія взаємодії запорозького козацтва та кримських татар не є такою простою та однозначною, як її намагаються досі представити широкому загалові не надто сумлінні історики, змальовуючи татар виключно чорними фарбами.

Насправді ж українсько-кримські стосунки були, в різні періоди історії, відповідно різними. Дружби навіки, звичайно ж, не було – надто багато в ті часи важило, яку віру сповідував партнер. Проте не було й такої страшної ворожнечі, як це прийнято описувати зазвичай. Один лише факт – найпершу серйозну поразку військам Золотої Орди нанесли об'єднані литовсько-

русинські-кримські війська над Синіми водами. До стояння на Угрі залишалося ще майже сто років...

Якщо б хто-небудь спробував підрахувати, чого між козаками та татарами було більше – ситуативних військово-політичних союзів чи військових конфліктів – ще невідомо, яке число персважатиме. Адже і козаки-запорожці, і татари активно втручалися в східно-європейську політику. Представляти татар неодмінним союзником турецьких агресорів також не варто. Так, Крим був васальною державою в складі безмежної Турецької імперії, але почасти політичні інтереси татар знаходилися в зовсім іншій площині, ніж прагнення їх сюзерена – султана.

Так, цікаво, що татари виступили союзниками запорожців в їх намаганнях посадити на трон молдавського господаря козацького ватажка Івана Підкову. І в вирішальній баталії Стефану Томні вдалося перемогти тільки за підтримки корпусу турецьких яничарів. І таких прикладів в історії, коли два народи пліч-о-пліч ставали проти спільного ворога – безліч.

Після приєднання Кримського ханства до Російської імперії навіть було утворено декілька козацьких дивізіонів, що склалися виключно з кримських татар, під проводом так званих “молодих мурз” – татарського дворянства, яке, на відміну від духовенства, прийняло та зрозуміло переваги союзу з модерною імперією Катерини II. Опікувався цими загонами запорозький козак Грицько Нечоса, більш відомий широкому загалові як світліший князь Григорій Потьомкін.

Татари після навали 1240 року на землі слов'янських князівств осіли у степах від Волги по Дністер. Спершу вони створили Золоту Орду під владою одного хана, що мав свою столицю в місті Сарай на Волзі. Ханові підлягали чотири орди, що проживали у степах від Волги по Дунай. Але згодом єдність татар стала слабша, поодинокі орди почали відокремлюватися і жити власним життям. Почасти доходило й до збройних конфліктів проміж татарськими зверхниками. Ці незгоди серед татар ослабили татарську владу

на Україні, завдяки цьому литовські князі спромоглися опанувати значну частину українських земель.

Війну з татарами почав великий князь Ольгерд, син Гедиміна. В 1363 р. він пішов великим походом у степи між Дніпром та Бугом, якими володіли три татарські “царики”, тобто дрібні хани, а влада їх сягала аж на Поділля. Місцевому населенню вони дозволяли спокійно займатися хліборобством, залишаючи йому власних, виборних отаманів. Тільки час-від-часу приходили татарські урядовці – баскаки, і збирали приписану данину. Ольгерд увійшов у зносини з цими отаманами і притяг їх на свою сторону. У бою над Синіми Водами литовські війська погомили цих трьох ханів — Хачбея, Котлубуга і Дмитра — й повоювали т. зв. Білобережжя, правий беріг Дніпра. Внаслідок цього Ольгерд перебрав владу над Поділлям та посадив тут трьох своїх родичів, Коріятовичів. За десять років війна з татарами відновилася, литовсько-русинські війська у 1374 році знову ходили на татар хана Теміреза.

Ще енергійнішу війну з татарами вів великий князь Вітовт. Він вдало використав боротьбу, що вели між собою різні татарські хани та претенденти на владу, мав між татарами своїх союзників і васалів. Як колись половецькі племена перходили під владу слов'янських князів, так і тепер частина татар служила Литві. Вітовт кілька разів ходив на орду й сильно погромив татарські кочовища. В 1397-1398 р. він влаштував великий похід на Крим, пройшов цілий кримський півострів аж до Кафи, поруйнував оселі й у Криму посадив залежного від себе хана. Тоді ж над Дніпром Вітовт побудував кам'яний замок і назвав його городом святого Івана. Вітовт прагнув опанувати побережжя Чорного моря й відновити торговельні зносини з Візантією. Укріпив ріку Дністер, поставив замки Каравул (біля теперішнього Рашкова) і Чорний город над Дністровим лиманом. Город Хаджибей, що розташовувався на місці теперішньої Одеси, мав бути головним чорноморським портом.

Захоплений цими успіхами, Вітовт задумав перебрати владу від татар і на Лівобережжі. В 1399 році він організував новий похід, ще більший, ніж попередні. За його наказом до Києва стягнули своїх вояків литовські та русинські князі, на підмогу прийшли німці з Пруссії, трохи поляків із Поділля та ще й орда Вітовтового ставленика, хана Тохтамиша. З Києва військо рушило у степ лівим берегом Дніпра, перейшло річки Сулу та Псьол і стало недалеко Ворскли, за якою стояла татарська орда.

Хан Темир-Кутлук пробував увійти в переговори, невідомо, чи широко, чи щоб тільки виграти час для приготувань до бою. Але Вітовт гордо відповів на його посольство: “Бог покоровив мені всі землі, покорить і тебе. Будь мені сином, я тобі буду батьком, маєш мені щорічно давати данину й чинші. Як не захочеш покоритися добровільно, то знай, що будеш моїм рабом, і всю твою орду я випишу мечем”.

Вітовт поділив своє військо на два полки. Татар Тохтамиша і слабші частини залишив при обозі, а сам із передовим полком рушив на татар. Старий татарський полководець Сдигей зневажливими словами розлютив князя, і Вітовт прискорив наступ. Литовські стрільці з самострівів обкинули ворога стрілами. Військо мало пушки та пищалі, “але їх сила була слаба у чистому полі”. Спершу Вітовтів полк боровся добре, татари уступали, - може навіть умисне, щоб великого князя відбити від обозу. Потім хан вислав один полк на литовський обоз. Тохтамишеві татари не витримали тиску, почали втікати, а за ними й інше військо, — орда здобула обоз. Тоді вже з двох сторін татари наперли на Вітовта й розбили його військо 14 серпня 1399 р. На полі бою лягло біля 74 литовських та русино-українських князів і тисячі війська. Татари здогнали розбиті полки й дісталися навіть до Волині та Поділля.

Але хоч цей бій був для Литви такий нещасливий, татари теж зазнали великих втрат і не мали сили й надалі втримувати українські землі під своєю владою. Біля 1400 року орда зреклася своїх прав над територією сучасної України на користь великого князівства Литовського.

Півстоліття після Вітовтових перемог на степових окраїнах панував мир. Татари ослабли, вели між собою боротьбу й не нападали на українські землі. Аж у другій половині XV століття стосунки змінилися. В Криму організувалася нова орда — кримська або перекопська. Татари зайняли Крим під час нападу на руські князівства 1239-1240 рр. Спершу тутешня орда визнавала верховну владу Сараю, але згодом відчула сили розпочати боротьбу за самостійність. Кримський півострів, довкола замкнений морем, давав вигідний захист проти всяких нападів; вузький перешийок, що з'єднує Крим із суходолом, татари перегородили валами й ровами, побудували тут місто Перекоп і так забезпечили свої володіння. Хан Хаджі-Гірей (1440-1466 рр.) за допомогою Литви звільнився залежності від Золотої Орди та проголосив себе самостійним володарем. Проте вже його наступник Манглі-Гірей був змушений прийняти протекторат Туреччини опісля того, як на узбережжя Криму висадився турецький десант. Це сталося в 1479 році. Для українських земель це була надзвичайно важлива та гірка подія, — адже кримські татари з союзників або принаймні не-ворогів перетворилися на слухняну силу в руках агресивної турецької держави, яка прагнула якомога ширше розповсюдити своє панування. Підбурювані та інколи й примушувані могутньою турецькою імперією, кримські татари розпочали нескінченні напади на українські, поліські та литовські землі.

Перший великий похід кримців відбувся восени 1482 р. Манглі-Гірей із усією ордою вдарив на Київ. Старий київський замок був слабо підготовлений до оборони, тому вже 1 вересня татари здобули укріплення, запалили місто, пограбували церкви, позабирали в неволю велику кількість людей (навіть київського воєводу Івана Ходкевича з родиною), і з великою здобиччю вернулися до Криму. Цей погром давньої столиці викликав відповідну реакцію. Великий князь Казимир Ягайлович проголосив на Крим загальний похід, до Київщини було відправлено 40 тисяч війська. Київський замок почали відбудовувати, — до праці позганяли всіх селян з околиць, і

при будові працювало 20 тисяч сокир. Всі розуміли загрозу татарської небезпеки.

Але татари не налякалися цих підготов. Спробувавши раз, вони повторювали свої набіги з року на рік, щоразу з усе більшим завзяттям. В 1485-1487 вони щороку нападали й руйнували Поділля; не допомогло й те, що королевич Ян Ольбрехт погромив їх під Копистерином 1487 р. Два роки згодом ціла орда, з 100 тисячами вершників, знову напала на Київ. В 1490 р. татари поруйнували Волинь, пройшли Галичину й загналися аж під Люблін. Щойно, коли поверталися з великим полоном, литовське військо заступило їм дорогу під Заславом і так їх погромило, що вся орда пішла навітікача. В роках 1494-1497 було п'ять (!) великих татарських походів на Волинь; хоча в деяких місцях їх побито, проте вони зруйнували більшу частину волинської землі й повиводили дуже багато народу в полон. В 1498 р. кримці тричі ходили на Галичину і знищили багато визначних міст, навіть Перемишль, та спалили передмістя Львова.

В 1500 р. вони цілу осінь пробули в наших землях, поруйнували Поділля, Волинь, Галичину, Холмщину й сягнули аж до Вісли; з походу привели 50 тисяч невільників. Такі напади відбувалися кожного року, а іноді й два-три рази на рік, їм не було кінця, мешканці наших земель залишалися без захисту та без порятунку.

Оборону українських земель від татар на початку XVI ст. організував князь Костянтин Іванович Острозький, великий литовський гетьман, один із найславніших полководців того часу. Він походив із старовинного магнатського роду, що вів свій початок із давньої династії руських князів. Острозькі мали великі маєтності на Волині, тісно зрослися з долею й долею України, вважали себе заступниками й оборонцями свого народу.

Князь Костянтин народився коло 1460 р., освіту здобув на великокняжому дворі у Вільні, де й навчився основ військового мистецтва. Він змолоду звертав на себе увагу як талановитий воїн, діставав від великих князів щораз відповідальніші доручення та 1497 р. обійняв посаду великого

гетьмана, тобто головнокомандуючого всіх воєнних сил Литовського великого князівства. Відзначився під час війни Литви з Московщиною, кілька років пробув у московському полоні, а 1512 р. погромив московські війська у славній битві під Оршею.

Але особливу увагу Острозький надав боротьбі з татарськими набігами та поклав для цього багато сил та енергії. Для України така боротьба була питанням життя. Князь Костянтин і сам на собі відчував грозу татарських набігів, оскільки татари безперервно спустошували його окраїнні володіння, і за традицією свого роду вважав за свій обов'язок боронити свою батьківщину та її мешканців. Він один із перших почав ретельно вивчати тактику татар, яких усі вважали за непереможного ворога, та шукав способів, як стримати татарські набіги.

Як головнокомандувач усіх збройних сил великого князівства Литовського, князь Острозький поставив справу оборони руських земель як одну з найважливіших державних справ, стягав усі військові сили Литви на південний фронт, контролював будівництво замків, своїм коштом утримував військо на пограниччі. Боротьба з татарами йшла з перемінним успіхом, Острозький і його спільники не завжди дорівнювали силам орди; у кількох битвах татари здобували перемоги; проте початок було зроблено і подальша війна йшла з чимраз більшим успіхом.

Сучасники оповідають, що Костянтин Острозький мав шістдесят битв із татарами; але ми маємо відомості тільки про головні походи.

Вже 1495 р., під час набігу орди на Волинь, Острозький був між тими вельможами, що вийшли назустріч ворогові; але їх сили були замалі й українські пани мусили шукати захисту в замку в Рівному. В 1511 році, отримавши звістку про похід татар, Острозький приїхав до Київщини й під Мозирем зібрав значне військо. Це й спинило орду, і вона пішла не на Україну, а на Волощину. В 1512 р. татари значними силами напали на Галичину. Коли вони, обвантажені великою здобиччю, верталися назад, Острозький спільно з польським гетьманом Каменецьким заступив їм дорогу

під Вишневцем на Волині і 26 квітня віцент розбив татарський кіш; на полі бою впало, як оповідали, 5.000 татар, визволено 15.000 бранців і здобуто 10.000 коней. В 1518 році князь Костянтин знову громив татарську ватагу у Київщині. В 1519 р. він брав участь у нещасливому бою під Сокалем; поляки відкинули його раду, щоб не виходити проти переважних татарських сил, вдалися в бій у незручному, тісному місці, й татари здобули перемогу. В 1520 р. Острозький знову організував оборону від татар між Олеськом та Залізцями. В 1524 р. ходив у погоню за ордою, що верталася з Галичини. Так майже щороку ішов проти татарських військ і сам особисто кермував обороною степового прикордоння.

Найславніша битва з татарами під проводом князя Костянтина Острозького відбулася в 1527 році під Ольшаницею на Київщині (над річкою Гороховаткою, притокою Росі). Татари серед зими пішли на Полісся та дісталися аж до Пінська. Коли вони поверталися з ясиром, князь Костянтин несподівано вдарив на них досвіта так, що вони не мали часу посідати на коней; бій точився у глибоких снігах. Тоді лягло тут 24.000 татар, кількості дісталася в полон, з полону визволено 40 тисяч бранців. За цю славу перемогу Острозького величали найвищим вождем, "*summus cum Tataris belli gerendi imperator*", а король Сигізмунд влаштував для князя в Кракові тріумфальний в'їзд, "приймав його з найбільшими почестями у прияві всього двору; коли він в'їздив у місто й на замок, перед ним несли воєнні знаки, здобуті на ворогові у цій війні, і вели забораних у неволю татар".

Князь Костянтин Острозький помер у 1532 році. Його поховано у Києві, в Печерській Лаврі. В історії боротьби зі степом його ім'я належить до найславніших: це він показав, що з татарами можна боротися та що їх можна перемогти.

Звичайно, князь Костянтин Острозький був не єдиним, хто воював із татарами. Татарські напади несли руїну всім, і тому все пограничне населення мусило дбати про свій захист і оборону. Усі українські пани — власники великих земель на степовому прикордонні, займалися організацією

оборони своїх маєтностей та населення. Особливо це стосується київських воевод та старостів пограничних замків. Ці замки – це й був єдиний захист, за мурами яких населення могло знайти порятунк перед ордою.

В ті часи укріплення були скрізь оновлені й перебудовані таким чином, щоб замок міг чинити опір навіть значним татарським силам. Скрізь збільшено залоги, що склалися з найманих рот або “драбів”. Організовано також розвідувальну службу (т. зв. польову сторожу). Це були невеликі кінні відділи, що стояли на татарських шляхах, особливо на вищих місцях, на старих валах і могилах, (робилися “фігури”, тобто стягалися верхівки трьох сосен до купи, зверху надбудовували площадку, на якій була бочка з дьогтем) та пильнували, чи не наближається ворог. Сторожа спершу не була постійною, а тільки “на час потреби, коли вистерігаються людей неприємельських”, а також під час польових робіт, щоб забезпечити охорону селян, що працювали в полі.

Замки перетворилися на військові бази, звідки почалася зачіпна боротьба з татарами. У погоні за татарськими чамбулами замкові залоги нерідко потрапляли далеко у степи, нападали на кочовища орди та поверталися з багатою здобиччю. З малими татарськими ватагами легко було йти на боротьбу, а перемога давала великий зиск. Пізніше метою походів ставали татарські й турецькі замки, що стерегли переходи на річках: Аслан-городок над долішнім Дніпром, Очаків при Дніпровому лимані, Акерман або Білгород над Дністром та інші. В такі походи йшло як регулярне військо з артилерією, так й усякі охочі сміливці. Боротьба зі степом розгорялася все більше, вона стала улюбленим “промислом” прикордонного населення, що шукало в ній і помсти татарам, і зиску для себе.

З-поміж учасників цієї боротьби деякі здобули собі широку славу та імена їх були на устах усіх. На самому початку XVI ст. найславнішим войовником був Сенько Полозович, управитель черкаського староства. Він один із перших ходив у походи аж на низ Дніпра та громив татар на переправах. Звали його “Полоз русак, славний вояк”. Трохи пізніше добув

собі голосне ім'я другий черкаський намісник, Остафій (Остап) Дашкович. У боротьбі зі степом він цілком перейняв татарські звичаї. “Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом для татар. Його обличчя, увесь вигляд тіла й одяг, все було чисто татарське. Він знав їх мову й часто буваючи на розвідах, залишався непізнаний у їх таборі; його вважали за татарина, тимто він міг довідатися про їх справи, розбивав їх геть чисто; післанців татарських, що їх посилали до нього, виставляв на страшну ганьбу, тіла їх прибивав на палях у степах, в тих місцях, кудю проходили татари”.

Славним вояком був барський староста Бернард Претвич. Коли татари в 1541 році пограбували околиці Винниці, він пустився в погоню за ними й загнався аж під Очаків. Але вже не мав змоги визволити бранців. “Позабирані в неволю люди були вже на кораблях, їх везли в Кафу на продаж. Він плакав, дивлячись на їх біду, і казав: Який я радий був би, коли б міг вас вирятувати! Зате здорово помстився за бранців, порубав дітей татарських і жінок їх, або потопив, коли вони втікали на воду, і його черемиси стріляли їх як тих качок”... Претвич був організатором чималої кількості таких походів. Завдяки цим походам, писали історики, татарські шляхи почали заростати травюю, а про Претвича склали приповідку: “За пана Претвича вільна від татар границя”.

Походи були лише наскоками, захоплення територій та встановлення залогів не було. Тому через деякий час все становилося по-старому.

Таких степових лицарів та здобичників було тоді дуже багато. Широко відомі імена Предслава Лянцкоронського, Якова Сецигинівського, Юрія Язловецького, Семєна Пронського, Федора Сангушка, Богуна Корсцького та інших. Деяких із них, як Дашковича й Лянцкоронського, пізніші літописці зарахували навіть між козацьких гетьманів; але насправді вони не мали нічого спільного з запорозьким військом; проте їхні походи на татар спричинилися до того, що козаччина мала змогу вільно розвиватися. Гетьманами ставали лише ті, чий повноваження підтверджували або Польща, або Росія. Суперечки про кількість гетьманів в нашій історії насправді не є

суттєвими. Низка гетьманів, які були, отримували клейноди від того чи іншого уряду. Сагайдак, отримавши клейноди, став Сагайдачним, Хмель – Хмельницьким. Син Богдана, Юрій, ставав то Хмельниченком, то Хмельницьким. Загинув він “на колу” в Ясах як Хмельницький, тобто гетьман. Трансформація прізвища, таким чином, залежала від посади на той чи інший момент.

Варто зазначити, що збройне протистояння татар та русинів-українців (в союзі з поляками, литовцями та московитами) усе-таки не народило в обох народах почуттів взаємної ненависті та недовіри. Напади одного феодала на землі іншого не вважалися чимось дивним і не переносилися на стосунки між народами. В той самий час, коли ординці підганяли нагаями та вістрями коротких списів своїх бранців на невільничі ринки Криму, до того ж Криму повільно котилися запряжені круторогими волами чумацькі вози за сіллю. Так би мовити, в кожного – свій бізнес. Татарські вершники навіть могли привітати чумаків, коротко переговорити і знову гнати християнський ясир на продаж та поталу.

І князівський спротив татарським нападам, і зародження козацтва – усе це було стихійним спротивом набігам степняків, який, водночас, зовсім не мав національних і майже не мав релігійних мотивів. Козацтво, що постало з мешканців пограниччя та замкових залог, лише згодом усвідомило та спромоглося сформулювати, висунути та обстоювати зі зброєю в руках національні, релігійні та соціальні вимоги.

А починалося все саме так – пильний степ, курява з-під копит, свист стріл та іскри від удару шабель одна об одну. І знову – тиша, тільки хтось прямує до наступних небезпечних пригод, а хтось навіки залишається.

Роль геологічного фактору в забудові міста

Церкви святого Георгія – Білої Церкви

Проблема локалізації міста Церкви святого Георгія на Росі (літописного Гюргева, Юр'єва) виникла ще з XVIII ст. (В.Татішев, М.Карамзін), і тільки в кінці 70-х років XX ст. в результаті досліджень Замкової гори у центрі Білої Церкви експедицією українського Інституту археології її остаточно було вирішено (Орлов, Моця, Покас, 1985, С. 30-62; Орлов, 1986, С. 334-339; Іванченко, Орлов, 1986, С. 1-14). Розкопками середини 1990-х років, що провадилися рятувальною експедицією Білоцерківського музею та Київського обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва було доведено, що літописний Гюргев займав значну площу – до 90-100 гектарів, а його зовнішній вал, найбільш вірогідно, був межею міста Біла Церква з середини XVI по кінець XVIII ст. (Стародуб, 2001, С. 51-53). Цей вал йшов від Росі вздовж сучасної вул. Шаумяна до колишньої Піонерської, а нею до Надрічної, якою спускався до Росі.

При розгляді плану м. Біла Церква 1769 р. привертає увагу те, що північна частина міста є малозаселеною у порівнянні з південною. І нині частина центрального терену міста між вулицями Гордінського та Ярослава Мудрого і до Росі не так щільно забудована. Залишалися ці пусті ділянки впродовж століть не просто через примхи зверхників міста та його архітекторів.

Розкопками 90-х рр. XX ст. були виявлені особливості забудови юр'ївського посаду в районі сучасного кута вулиці Росьова та бульвару 50-річчя Перемоги (кол. Олександрійський), по вул. Гагаріна та Замковій. На всіх досліджених ділянках виявлена житлова садибна забудова, а також гончарний горн першої половини XIII ст. (вул. Замкова) та, можливо, ткацька майстерня (вул. Росьова). Ще один горн XVI–XVII ст. було знайдено неподалік від кута вулиць Гагаріна та Нечуя-Левицького.

Постійний характер забудови впродовж всього існування міста має один виняток. На місці сучасного будинку, що споруджений між так званим “професорським” будинком і Будинком зв’язку по бул. 50-річчя Перемоги, існувала садиба, яка загинула в кінці XI ст. В подальшому часі ця місцина залишилась вільною від забудови, і тільки під час спорудження Білоцерківського замку і відновлені міста у 1552 р. через колишню садибу XI ст. були прокладені дороги з дерев’яним настилом (Стародуб, 2002, С. 5-12.)

Така особливість пояснюється не антропогенним (соціально-економічним), а природним фактором. Щільність забудови центру Білої Церкви залежить, головним чином, від геологічної структури. Основою Замкової гори є гранітний виступ, який продовжується в районі вулиці Гагаріна і омивається ґрунтовими водами, що перешкоджає вести будівництво котлованим методом. Таким чином, первісно ця місцина була суцільним болотом, над яким підносився високий нагерб.

Згідно з результатами археологічних досліджень можна накреслити наступну картину розвитку міста XI–XVIII ст.

На місці сучасних Замкової гори та Замкових провулків у XI–XIII ст. розміщувався дитинець, де знаходився осередок Юр’ївської єпархії. На ділянці, що нині знаходиться за огорожею сучасного костюлу Іоанна Хрестителя в бік Росі, протягом XI–XIII ст. діяла поварня. Навколо неї виявлена досить щільна забудова садибного типу.

Археологічно простежені дві пожежі 1096 та 1241 рр., якими було вщент знищено місто. Юр’івці після свого повернення в 1103 р. нерідко споруджували нові житла точнісінько на місці старих.

Засноване Ярославом Мудрим місто в XI ст. було рівномірно забудоване в межах валу. Таким чином, під заселення потрапили й невідгідні для постійного проживання заболочені ділянки. Після пожежі кінця XI ст., коли місто відбудовувалося заново, юр’івці стали віддавати перевагу більш “сухій” зоні, порівняно з “мокрими” ділянками, які стали пустками. І це в той

час, коли заможні господарі, з метою кращого збереження своїх статків, за будь-що бажали мати свою садибу в межах оборонного міського валу.

Після занепаду міста з другої половини XIII ст., болото почало відвоювати свою територію. Тому після відновлення за Білою Церквою міського статусу, для прокладення вулиці від Сквирської брами (в районі кута Гетьманської вул. та Першого Водопійного пров.) довелося прокладати дерев’яний настил. Ще одна подібна дорога йшла паралельно сучасній вул. Росьова.

Таким чином, геологічний фактор у вигляді високого рівня ґрунтових вод, що омивають останець Замкової гори, позначився на щільності забудови Гюргева – Білої Церкви впродовж XI–XX ст., залишивши значну його ділянку малозаселеною, незважаючи на високу соціально-економічну потребу в її освоєнні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванченко Л.І., Орлов Р.С. Про локалізацію літописного Юр’єва. //Археологія. – 1986. – № 53. – С. 1–14.
2. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. //Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62.
3. Орлов Р.С. Юрьев. //Археология Украинской ССР. – Киев, 1986. – Т. 3. – С. 334–339.
4. Стародуб О.В. Дослідження Білоцерківської археологічної рятувальної експедиції. //Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 51–53.
5. Стародуб О. З досліджень північної частини посаду літописного Юр’єва на Росі. //Правобережний щорічник. – Біла Церква, 2002. – Вип. I. – С. 5–12.

До питання про поширення релігійних святих та визначних предметів на теренах Київської губернії у XIX – на початку XX ст.

Жовтневий переворот 1917 р. багато викреслив із набуття наших предків. У радянський час загинуло багато цінностей, які, на думку комуністичних лідерів, були “класово ворожі” новому ладу. Серед них були й церковні. Велика кількість храмів була зруйнована, маса церковних цінностей пішла на переплавку, ікони трошилися і спалювалися. Деякі із речей, що були конфісковані з церков, потрапляли до запасників музеїв, де, до речі, також постраждали від повторних конфіскацій більшовиків та під час німецької окупації.

Нині ми маємо розпорошені знання про історичні та духовні цінності, що мали православні храми та католицькі костьоли напередодні 1917 року. У даній студії зроблена спроба показати особливості релігійно-предметної спадщини, яку мали церкви і костьоли у XIX – на початку XX ст. на теренах Київської губернії. Основним джерелом стали опитувальні листи *“Описание Вашего прихода с его историческим прошлым”*, розіслані красзнавцем С.Л. Дроздовим настоятелям церков, костьолів і монастирів Київської губернії у 1907–1909 роках, та праці Л.Похиловича *“Сказания о населенных местностях Киевской губернии”* (Київ, 1864) і *“Монастыри и церкви города Киева. Прежнее и нынешнее состояние их и средства содержания причтов”* (*“Киевские губернские ведомости”* за 1865 р.), а також інші красзнавчі статті 40–60-х рр. XIX ст. газети *“Киевские губернские ведомости”*, авторами яких, в основному, були парафіяльні священики.

З огляду ікон, що особливо шанувалися православним населенням Київщини як чудотворні, домінуючим і загально-територіальним був образ Богородиці. Серед них найбільше розповсюдження набули образи Почаївської та Ченстоховської Богородиці. Місцеве значення мали ікони

Богородиці Іверійської, Кмитківської, “Скоропослушниці” і “Спасіння пропащих” (Київське Полісся), “Достойно есть” (Бердичівський і Радомишльський повіти), “Всіх скорбящих радостей” (м. Київ і Бердичівський повіт), Тихвинської (Бердичівський і Чигиринський повіти), Козельщанської, Одигітрії, Богородиці із Скляного заводу Санкт-Петербургу, Скорботної (Сквищина), Ольшанської, Печерської і Ахтирської (північна Васильківщина), Кашперовської (Таращанський повіт), Казанської (південно-східна Київщина), “Коронація” та “Неопалима Купина” (Звенигородщина), Байбузівської, Колочанської, “Милостивої”, Новокодацької, Смоленської, Староборської (Черкащина).

Другим за значенням можна вважати образ святителя Миколи. Він був розповсюджений, в основному, у церквах північної, західної і частково південної частини повітів Київської губернії. В той же час привертає увагу відсутність або мале шапування (“острівне”) цього образу на схід від лінії Умань – Тетіїв – Сквиря – Макарів – Київ.

До чудотворного образу Спасителя зверталися, в основному, парафіяни Бердичівського, Київського і Таращанського повітів та м. Києва.

На півдні Київської губернії користувалися повагою місцеві образи святих Пантелеймона, Параскеви П'ятниці, Феодосія, Марії Магдалини, а в центральних повітах – ікони архистратига Михаїла та святої Варвари.

Збереглися відомості про явлення та чудотворність деяких ікон Богородиці (в основному), Спасителя, святителя Миколи, св. Марії Магдалини.

За легендами, поява чудотворних ікон у церквах пов'язана: 1) із знаходженням образу біля озера (болота) або криниці (с. Стрижавка Радомишльського повіту, с. Корчмиці та м-ко Ружин на Сквищині, села Байбузи, Білозір'я та Пожежа Черкаського повіту); 2) із рятуванням від смерті при молитві до Богородиці або святого (с. Гореничі на Київщині, с. Волчків Радомишльського повіту); 3) із принесенням або знаходженням ікони монахом (с. Братська Борщагівка Київського повіту; с. Старосілля

Радомишльського повіту). Чудотворність ікон виражалася, в основному, у виліковуванні хворих при зверненні з молитвою до образів. Деякі ікони показували свою чудотворність через спасіння навколишнього населення під час епідемій мору (с. Танське Уманського повіту, с. Байбузи на Черкащині) або через покарання (осліплення) за недбале ставлення до образу (с. Танське Уманського повіту). За однією легендою, образ св. Миколи Доброго допоміг повернути киянину борг від іновірця за надану йому волю (м. Київ, церква Миколи Доброго на Подолі). Були також зафіксовані випадки оновлення ікон.

Влітку, в основному, до чудотворних образів стікалися натовпи богомольців. Крім численних київських святинь, місцями прощі у Київській губернії були містечко Білилівка Бердичівського повіту, села Суха Калігорка Звенигородського, Братська Борщагівка, Гореничі Київського, Слобідка, Устимівка Радомишльського, Білки, Каленна і Руде Ссло, містечка Паволоч та Ружин Сквирського, села Побойна Уманського та Байбузи Черкаського повітів.

Шановані ікони прикрашалися срібними ризами та підвісками, ставилися в особливі кіоти.

Найбільша кількість ікон походила із Афонського монастиря, що у Греції. Попитом користувалися образи з Києва, Почаєва, Чернігова та Москви.

У церквах Київської єпархії також були ікони, написані у народному українському стилі. Так, ікона Богородиці із села Суботів на Чигиринщині була зображена в українському вбранні (намисто, косинка на голові, вишиті рукава-вставки). На іконі із с. Майданівка Звенигородського повіту була зображена жінка (можливо, Марія Магдалина) у пишному платті покрою XVI–XVII ст., яка схилилась у напівлежачому положенні до підніжжя хреста, зліва від хреста стояв чоловік у синьому короткому каптані або сіряку, червоних рейтузах і ошатних чоботях.

Стародавні ікони і церковні речі відносились, в основному, до XVIII ст. Найстарішими вважалися два образи Богородиць (одна – Успіння) з Києво-Печерської лаври (XI–XII ст.). До стародавніх відноситься також образ Богородиці із с. Карабачин Радомишльського повіту, що датувався початком – серединою XV ст. Ікона св. Луки із с. Семенівка Бердичівського повіту датована 1593 р. Образи Спасителя з сіл Димер та Петропавлівська Борщагівка під Києвом відносились до першої половини XVII ст. Стародавнього грецького письма був також образ Спасителя із Вишгорода Київського повіту. Багато ікон з київських церков відомо з XVII ст. При храмі с. Вишгород зберігалися ризи та епитрахиль, які, за переказами, з'явилися у церкві приблизно у середині XIV ст. У Георгіївській церкві Видубицького монастиря був великий ручний срібний хрест 1642 р.

Крім ікон цінувалися святі мощі та частки Древа Хреста Господня. Вони зберігалися у церквах міста Києва, сіл Будища Михайлівські, Гусакове, Журжинці, Товмач, Хлипнівка, Суха Калігорка Звенигородського повіту, Братська Борщагівка, Зікрачі, Стави (Жидостави), м-ка Ясногородка на Київщині, с. Юхни та Миколаївського Богуславського монастиря Канівського повіту, містечок Торговиця і Матусів та сіл Ковалиха, Пекарі Черкаського повіту, міста Чигирин та Медведівського Миколаївського монастиря Чигиринського повіту.

Серед церковного начиння можна виділити панатії з портретами Петра I, Катерини II, ними ж пожалувані, та фельдмаршальський жезл і лаврову гілку графа Румянцева, що зберігалися в Києво-Печерській лаврі; хрести патріарха Феофана і гетьмана П.Сагайдачного з Києво-Братського Богоявленського монастиря; хрест бердичівської Успенської церкви, який був зроблений із срібного блюда, на якому у 1816 р. купецтво Бердичева підносило хліб царю Олександру I, коли той проїжджав із Парижа через місто. У Преображенському соборі м. Біла Церква до середини 20-х років XX ст. зберігалися: частка Животворящого Древа у хрестоподібній золотій оправі, яка у 1788 р. була принесена в дар князю Г.Потьомкіну від Єрусалимського

патріарха за взяття Очакова, ікона св. великомученика Георгія та св. цариці Олександри у срібному визолоченому окладі, якою Катерина II благословила Олександру Енгельгард при виході її заміж за коронного гетьмана графа Ксаверія-Францішка Браницького та воздх з іменем сучавського митрополита Анастасія. У соборній Миколаївській церкві м. Радомишль зберігалася срібна дарохранительниця – дар імператора Олександра II в пам'ять смерті спадкоємця Олександра Олександровича. Одна з ікон Спасителя, яку пожалувала Катерина II князю Г.Потьомкіну при відправленні його на Турецьку війну у 1788 р., була внесена до Успенського храму Лаври графинею О.В. Браницькою. У Києво-Флорівському дівочому монастирі зберігалися речі ігумені Вознесенського монастиря Марії-Магдалини, матері гетьмана Івана Мазепи, що керувала монастирем у 1688-1707 рр. На спитрахилі та срібному блюді були написи: *“Всечестная Госпожа Игуменья Мария Магдалина Мазепина исправляла сей эпитрахиль 1690 року, сентября 16”* і *“Сие блюдо соорудила Мария Магдалина Мазепина, госпожа игуменья монастыря паненскаго Печерскаго и Глуховскаго, до храму Воскресения Господа нашего И. Христа, року 1701, месяца 20”*.

Срібний посуд для богослужіння XVII–XVIII ст. свідчить про заможність причту і парафіян церкви, оскільки у цей час у парафіяльних церквах користувалися, як правило, олов'яним посудом. Деякі церкви зберігали антимінси XVIII ст. При церквах також зберігалася начиння церковних братств, наприклад, хоругви.

Цікава інформація збереглася про богослужбні книги. У XVIII ст. у церквах Середньої Наддніпрянщини, що знаходилися на території Речі Посполитої, користувалися друкованими богослужбними книгами із типографій Києва, Чернігова, Львова, Острога, Москви.

До XVI–XVII ст. відносились:

1. Євангеліє 1575 р., Вільно – с. Київ, Печерська частина, церква св. Феодосія Печерського;
2. Євангеліє 1600 р. – с. Челновиця Таращанського п.;

3. Мінея Загальна 1600 р., Москва – 1) м-ко Біла Церква Васильківського повіту; 2) с. Крюковщина Київського п.;

4. Євангеліє, близько 1605 р., Москва – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

5. Євангеліє Учительне сп. Кирила Транквіліона 1619 р. – с. Морозівка Сквирського п.;

6. Служебник 1629 р. – Київський Видубицький монастир;

7. Євангеліє 1636 р., Львів – 1) Київський Видубицький монастир; 2) с. Лука Київського п.; 3) м-ко Брусилів Радомишльського п.; 3) м-ко Біла Церква Васильківського повіту (2 екз.);

8. Євангеліє Учительне 1637 р., Київ – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

9. Тріодь Пісна 1647 р., Київ – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

10. Тріодь Пісна 1648 р., Київ – 1) с. Хрещатик Черкаського п.; 2) с. Лютиж Київського п.;

11. Євангеліє 1650-х рр. – с. Братська Борщагівка Київського п.;

12. Євангеліє 1657 р., Москва – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

13. Тріодь Цвітня 1665 р. (без заголовного аркуша) – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

14. Мінея Загальна (між 1656 і 1683 рр.), Київ – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

15. Требник 1685 р. – м. Київ, Печерська частина, церква св. Феодосія Печерського;

16. Трефологій (Мінея Святкова) 1685 р. – 1) м-ко Ружин Сквирського п.; 2) м-ко Богуслав Канівського повіту;

17. Тріодь Цвітня 1685 р., Чернігів – 1) м-ко Хабне Радомишльського п.; 2) м-ко Ружин Сквирського п.; 3) м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

18. Тріодь Цвітня 1688 р., Львів – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

19. Євангеліє початку 1690-х рр., Москва – Київ, Верхнє місто, церква св. Трійці;

20. Апостол 1695 р., Москва – с. Хрещатик Черкаського п.;

21. Євангеліє 1697 р., Москва – м-ко Біла Церква Васильківського повіту;

22. Октоїх простий 1699 р. – с. Лютиж Київського п.;

23. Тріодь Пісна 1699 р., Львів – м-ко Біла Церква Васильківського повіту.

Серед рукописних книжок можна відмітити:

1. Два євангелія 1538 і 1541 рр. – м. Київ, Києво-Печерська Лавра, соборна церква;

2. Толковий Псалтир 1614 р. – м-ко Богуслав Канівського п.;

3. Трефологій, написаний, можливо, до 1700 р. – м-ко Ходорів Канівського п.;

4. “Служба св. Александру Невському” 1748 р. і “Служба животворящему Кресту Господню” – с. Жидовці Сквирського п.

В архівах і бібліотеках храмів зберігалися й документи, що висвітлювали історію церков XVI–XIX ст. Це були пергаментні індульгенції, візити, грамоти, ерекції на володіння церковними землями.

Нерідко на сторінках книг із церковних бібліотек містилася інформація про місцеві події, які не фіксувалися у великій історичній літературі. Так, наприклад, у бердичівській соборній церкві зберігався служебник, подарований до місцевого храму козаками м. Медведівки у 1659 р. У церкві с. Огіївка Бердичівського повіту знаходилася Тріодь, надрукована у XVII ст., з написом, який свідчив, що ця книга була призначена митрополитом Варлаамом Ясинським у Сучавський монастир, але невідомо яким чином опинилася в місцевій церкві. У церкві Преображення Господня с. Ольшаниця на Васильківщині знаходилося євангеліє, подароване храму білоцерківськими козаками у 1627 р.

Серед іконостасів, що збереглися з часів унії, можна відмітити іконостас із церкви с. Старосілля Радомишльського повіту. Він був оригінально

виготовлений у вигляді великого кіоту образу Богородиці, який місцевими жителями признавався чудотворним. Дмитрівська церква с. Громи на Уманщині мала іконостас, виконаний у стилі рококо. В с. Роги Уманського повіту був мармуровий іконостас.

Всередині храму нерідко знаходилися поховання їх фундаторів або найбільш шанованих прихожан.

Серед католиків також високо шанувалися чудотворні образи Діви Марії, що знаходилися у Бердичівському кармелітському монастирі, костьолах сіл Водяники Звенигородського, Горбулів, Шенева Радомишльського, Бистрик Сквирського, м-ка Ставища Таращанського, м-ка Малин Радомишльського повітів. Чудотворна ікона Богородиці стала прославлятися у Бердичеві наприкінці XVI – початку XVII ст. Далі за значенням йшли образи або скульптурні зображення св. Антонія Падуанського та Іоанна Непомуцина. Чудотворна ікона Розп'яття Ісуса Христа була у костьолі м-ка Фастова, а у с. Шенева (Радомишльський п.) чудотворним шанувався образ святителя Миколи.

На поклоніння чудотворній іконі св. Антонія Падуанського у костелі м-ка Лисянка щорічно 13 червня збиралося багато людей різного сповідання.

При Бердичівському кармелітському кляшторі знаходилися частки мощів і дві золоті корони до образу Діви Марії, які були прислані у 1753 р. римським папою Бенедиктом XIV.

Таким чином, на теренах Київської простежується регіональність у шануванні святих. Загальним був образ Богородиці, шанування святителя Миколи має територіальний характер.

Дослідження шанування предметів культу в сусідніх з Київщиною територіях у XIX – на початку XX ст. не тільки дасть змогу більш докладно висвітлити особливості їх поширення, але й зробити їх кореляцію з іншими культурними явищами українського народу.

були збудовані із пласких каменів, скріплених глиною і, як свідчить, нижній ярус кладки, що вцілів, мурувалися стіни за технікою "opus spicatum". Стіни були заштукатурені глиною жовтого кольору, котра зверху була побілена у білий колір. Безпосередньо біля церкви було знайдено цвинтар, який у значній мірі складався з пустих могил.

На місці парафіяльної церкви, збудованої за Святого Іштвана, вірогідно, королем Соломоном всередині XI ст. була збудована більша за розмірами єпископська церква. Az eguenes szentelyzarodasu epulet egyetlen hajojat fa szentelyrekeszto osztotta ket reszre. A keleti szakaszban harom oltart allitottak. Перед головним вівтарем під пласким надгробним камнем була похована шляхетна особа, вірогідно, дитина. У західній частині було зведено вежу. Перед південними воротами церкви знаходився поміст, що використовувався для церемонії поховання. Церкву ще протягом XII ст. припинили використовувати, а її руїни у XIII ст. були остаточно знищені.

У західній частині церкви хори підтримувалися колонами коринфського стилю (felett palmettas vallkovek tartottak). Крім того, вся довжина прольоту підтримувалася п'ятьма невеличкими восьмикутними колонами з каменю, виконаними у вигляді плетіння. На хори з південного боку вели зовнішні сходи, а на верхній поверх вежі – гвинтоподібні сходи. Вся західна частина споруди була перебудована у зв'язку зі зміною проекту. В результаті здійсненої королем Соломоном перебудови, після спорудження хорів, вся споруда отримала пишний розпис стін. Прикраси нижньої частини південної стіни залишилися оригінальними. Розпис прольоту відтворював мармурову кладку, а під хорами на одному з полів були зображені риби, а в інших у плетену орнаменті знаходяться зображення звірів. Зберігся також фрагмент низу храму. Картини верхніх ділянок стіни розсипалися разом зі штукатуркою, їх фрагменти показують наявність ретельно виконаних людських зображень на тлі тканиноподібного зафарбування червоного кольору. Розпис, який несе на собі відбиток візантійського стилю, в Європі XI ст. досить поширений, однак в Угорщині є єдиною такою пам'яткою. На

території між оригінальною аркою римських часів у південно-східній частині фортеці жупана та єпископською церквою у X-XI ст. були збудовані будинки посаду, місце яких із другої половини XI ст. використовується в якості громадського цвинтаря. Про вік захоронень свідчать знайдені у 128 досліджених могилах монети, викарбувані між 1063 та 1116 роками. Безпосередньо біля південно-західного рогу церкви ховали найвельможніших людей. У трьох похованнях знайдено золоті обручки, а також золоті прикраси (S-vegu hajkarikak). Одна з них знаходилася під могильним каменем, зробленим із римської колони. Поряд із східною стіною храму ховали священиків. Ми дослідили могилу одного єпископа, в руках якого знаходилися олов'яна чаша для причастя (es patena). Поряд, в іншому похованні, також був знайдений пояс (vezekloov). Частина поховань навколо церкви при полищенні церкви у XII ст. була ексгумована, а кістки померлих викопані.

Фортечний парк

В римські часи біля підніжжя гори Kivillam знаходилася дерев'яна сторожова вежа, котру у II ст. н.е. зруйнували. В долині фортечного парку, на верхній терасі Дунаю, була сторожова вежа площею 6х6 м, що знаходилася поблизу дороги, яка вела до табору на горі Шібрік. Ця вежа могла бути збудованою бл. 185 року, в часи імператора Коммода, і зруйнованою під час штурму 270 року. У захисній арці (fossa) вежі знайдено ритуальну маску із бронзи.

У долині фортечного парку, що лежить на північ від фортеці жупана часів Арпадів, було досліджено 38 житлових будинків, значну кількість господарських ям, парафіяльну церкву, а також цвинтар. Контури поселення не виходять за межі тогочасних стін: будинки збудовані тісно один до одного, між об'єктами немає вільного місця, канав. Більшість знахідок складають – за винятком рідких знахідок залізних виробів та кількох прикрас – фрагменти кераміки, виготовленої за допомогою ручного гончарного круга.

Прощаючому від X ст. сільському життю вавіки поклало край татарське нашествя.

У селі на території фортечного саду знаходимо залишки напівукопаних у землю помешкань, з якими угорство ознайомилося, ще проходячи через територію Русі. Слідів юрт чи інших наземних споруд не знаходимо, однак можливості їх використання виключити не можна. До однокамерних, вкритих двоскатною крівлею помешкань площею 2,5-3х2,8-4 м, в яких знаходилися кам'яні печі, здебільшого вели сходи. Ці темні, невеличкі житла використовували хіба що для нічного сну чи у випадку поганої погоди, а загалом життя поселення протікало під відкритим небом. Мешканці села займалися обробкою заліза, виплавою бронзи та іншими ремеслами. Сліди цих занять знаходимо поза межами будинків чи інших зовнішніх об'єктів.

Від простої, однокамерної сільської церкви завдовжки 10 м. періоду ранніх Арпадів, залишилися лише контури стін. Всередині ця кам'яна церква, як свідчать фрагменти кольорової штукатурки, була прикрашена настінним розписом. Жодних слідів зовнішньої побудови, дверей чи вікон не збереглося. Всередині церкви знайдено місце пізнього поховання, в якому жодних знахідок не виявлено. Церква була знищена одночасно з поселенням.

До цих пір досліджено три чверті частини всієї території цвинтаря – всього 463 могили. Поховання на цвинтарі, який використовувався з XI ст., особливо навколо самої церкви, перекривають, наповзають і перерізають один одне. Окремі ранні поховання – вірогідно, ще X ст., були знищені. Мерців зазвичай ховали без труп.

Цікавим прикладом уяви про потойбічний світ є одне човникове поховання: (csonacos temetkezés). Біля померлих знайдено недорогі речі, в першу чергу оздобі: S-vegu hajfonat karikak, персні, перли, шпильки для волосся, характерні для періоду ранніх Арпадів речі. Періодизації поховань сприяють знайдені в руках і на грудях померлих монети, викарбувані у XII-XIII ст.

Монастир Святого Андрія I (Андроша I й Анастасії)

Андрій I всередині XI ст. заснував біля вішеградського жупанату монастир святого Андрія для грецьких ченців. Від тієї споруди до нас дійшло лише кілька багато прикрашених каменів. Святий Ласло збагатив монастир своїми дарами: він передав ченцям прибуток від вішеградської переправи через Дунай.

У 1221 році римський папа Гонорій III передав монастир Святого Андрія бенедиктинцям. Відновлення спустошеної татарською навалю будівлі монастиря сталося лише бл. 1333 року. 1342-ben mar rendi nagykaptalant tartottak benne. Від старої тринефної церкви римського часу зберігся лише один боковий неф. Коло нього спорудили új, egyhajos, bordas kereszttoltazatu церкву. У 1386 році в монастирі помістили тіло убитого короля Кароя II, оскільки перед смертю його оголосили поза церквою, і лише у 1390 році за окремим дозволом папи його поховали в освяченій землі. Наприкінці XV ст., внаслідок ослаблення ордену бенедиктинців, вішеградський монастир став майже безлюдним: протягом років у його стінах проживав один-єдиний чернець. Тому в 1493 році папа Олександр VI на прохання Томаша Баковця передав монастир palosoknak. Баковець пожертвував на відновлення монастиря 50 золотих форинтів. Вірогідно тоді було збудовано пізньоготичний kerengo та вежу. Влітку 1500 року племінник короля Уласло II польський герцог Сигізмунд Ягеллон (Jagello Zsigmond) тривалий час гостював у монастирі. Ченці залишили монастир майже одразу після турецької навали у 1544 році.

Пізньосередньовічна кераміка з розкопок Вишгорода 2002 року

У 2002 р. у Вишгороді по вул. Межигірського Спаса було досліджено гончарний горн пізньосередньовічного часу, заповнений керамікою. Найбільшу кількість кераміки було знайдено в передгорновій ямі. Опалювальна камера також була заповнена битим посудом. Кераміка також була використана в конструкції самого горна – черинь був зроблений із бракованих горщиків.

Кераміка з горну представлена понад 160 одиницями, з яких 12 мають повний профіль, 32 – збережені приблизно на 2/3 висоти та близько 220 дрібних фрагментів, серед яких близько 110 вінець, 103 денці і придонних частин, 20 ручок та 2 ніжки.

Кераміка представлена лише посудом: горщики, покритишки, макітри, ринки, тарілки, глеки. Всю кераміку виготовлено з глини, яка при випалі дає черепок білого, сіруватого або світло-рожевого кольору, містить невеликі домішки піску. Посуд виконано на ножному гончарному крузі шляхом витягування з одного шматка глини. На денцях добре помітні сліди зрізки з круга, денця не мають уторів.

За способом випалу кераміка поділяється на 2 групи. До першої з них входять посудини, випалені в окислюючому середовищі, з природним кольором черепка – білим або ледь сіруватим чи рожевим. Частина з них прикрашена “опискою” – рудою глиною із солями заліза, яку наносили пензликом. Орнамент простий геометричний: смуги, хвилі, іноді просто мазки фарби.

Другу групу складає димлений посуд – випалений у відновному середовищі, без доступу кисню. Ця кераміка сірого кольору різних відтінків – від світло-сірого до чорного. Прикрашені такі посудини ритованим орнаментом, який нанесено двома способами: прокреслені лінії та хвилі і

штампи – відбитки орнаментованих коліщаток. Коліщатко або валик (за етнографічними даними) являло собою дерев'яний циліндр з вирізьбленим на ньому візерунком, що мав дерев'яну ручку. Коліщатко прокочували по сирому виробу, оперізуючи його кілька разів, внаслідок чого утворювався складний візерунок. Всього для орнаментатції кераміки з горну використано 4 коліщатка: два різновиди зигзагів з насічками, 2 ряди трапецієподібних заглиблень та пояс з коротких карбованих смужок. Усі вони зустрічаються на горщиках, перші 3 – на глечиках, останній – на тарілках. Довжина раппорта (повторюваної частини) орнаментів становить 37, 41, та 59 мм, що відповідає довжині кола коліщаток. За цими даними можна відтворити діаметри валиків, що становлять відповідно 12, 13 і 19 мм.

Характерним для кераміки з горну є відсутність поливи за незначним випятком крайкування на кількох горщиках і глечичу та кількох дрібних вінець з поливою всередині.

Горщики. За розмірами горщики поділяються на чотири величини – з об'ємом 0,5-1,5; 2-4; 5-6 та 8-10 л. Діаметри вінець становлять 12-20,6 см, висота – від 11,4 до 27,2 см. Всі горщики мають невелику ручку підпрямокутної або овальної в перетині форми. Деякі екземпляри прикрашені зашипами або насічками по верхньому краю вінець (рис. 1, 3, 4).

За формою вінець та конструктивними особливостями горщики поділяються на два типи. Перший тип характеризується валиком посередині вінець, плавним переходом від вінець до плічок та широкою смугою рифлення на плічках (рис. 2, 4-6).

До другого типу відносяться лише 3 великі та 6 дрібних фрагментів горщиків (рис. 1, 3). Характеризуються вони наявністю кутового перегину зсередини у місці переходу від вінець до плічок, більшою висотою вінець. Валик на вінях і рифлення на плічках (крім одного фрагменту) відсутні. Замість валика є неглибока борозенка у верхній частині віничка.

Невелика частина горщиків окислюючого випалу прикрашена опискою: 2-3 лінії, що обмежують плічка, та хвиля чи дужки між ними у

верхній частині плічок (рис. 1, 2, 5). Також серед них є кілька посудин з крайкуванням. Полива коричневого кольору, а в тих місцях, де її шар потовщувався, вона набувала зеленого кольору. Полива має багато дрібних темних цяток, що вказує або на її погане розмелювання або на використання сухого способу нанесення поливи. На двох горщиках є темні плями округлої форми, що, можливо, вказує на застосування технічного прийому обварки. Кілька дрібних фрагментів вінець вкриті зсередини зеленою поливою.

Частина димлених горщиків, крім рифлення або замість нього, прикрашена ще й кількома рядами відбитків коліщатка, що утворюють складніший візерунок. Розташована смуга такого орнаменту у верхній частині плічок – над поясом рифлення (рис. 4, 6).

Глечики. Представлені фрагментами від щонайменше 12 посудин, 8 з яких – димлені. Сім глечиків відносяться до одного типу. Вони мають широкий сферичний тулуб, циліндричне горло, вінчик у вигляді “манжети”, злив та широку ручку, прикріплену до вінець і в частині максимального розширення тулуба. По верху плічок вони прикрашені відбитком коліщатка у кілька рядів (рис. 7). За етнографічними даними глечики такої форми звалися кушинами.

Три фрагменти вінчиків належать гладушам або гладушкам – глечикам простої форми, без ручки, що використовувались, як правило, для молока. Два з них зовні лощені, а всередині мають відбитки якогось матеріалу (тканини?).

Макітри. Представлені шістьма посудинами, з яких одна ціла. Вона димлена, широкодонна, має відхилений назовні неширокий вінчик, прикрашена ритованим орнаментом у верхній частині тулуба – лінії і хвиля (рис. 8). Три вінчика належать аналогічним макітрам, але окислюючого випалу, сіро-жовтого кольору. Цікавою є мініатюрна білоглинна макітерка, розписана червоною фарбою по вінчику і зовні по тулубу (рис. 9).

Ринки. Виявлено лише дві піжки окислюючого випалу, що вказують на виробництво даного виду посуду в цьому гончарському осередку.

Покришки. Серед покришок 3 мають повний профіль, всього їх, за вінцями, близько 16. Всі покришки мають форму зрізаного конуса з боковою ручкою. Вінчики поділяються на два різновиди: округлі та відігнуті назовні, з канавкою (рис. 10). Один фрагмент білоглинної покришки виділяється тим, що розписаний рудою глиною (описка), що є досить рідкісним явищем (рис. 11).

Тарілки. Всього є шість посудин – одна ціла і п'ять фрагментованих. Всі тарілки мають вінчик у вигляді валика та різке ребро в місці переходу від дзеркала до крис. За способом орнаментативної поділяються на два типи. До першого відносяться дві тарілки, прикрашені опискою (рис. 13). До другого типу відносяться фрагменти від трьох посудин, прикрашених рельєфним орнаментом: ритованою хвилею і відбитком коліщатка (рис. 12). Є також вінець тарілки, вкритої зсередини зеленою поливою.

Кераміка з Вишгорода має близькі аналогії в кераміці з Києва. Ці посудини із заповнення гончарних горнів на Видубичах, датованих кінцем XVI – першою половиною XVII ст., та одного горну в урочищі Гончарі, що відноситься до першої половини XVII ст. Аналогічна кераміка походить із об'єктів цього ж часу, що досліджені на Подолі, на території Михайлівського Золотоверхого собору та Києво-Печерської Лаври.

Крім Києва, аналогічна кераміка становила заповнення гончарних горнів у Переяслав-Хмельницькому – 1 горн (Колибенко, 1998, С. 24); в с. Велика Кужелова на Хмельниччині – 2 горни (Захар'єв, 1996, С. 109-115) та в с. Верхів на Рівненщині – 1 горн (Нурало та ін., 1997, Р. 143).

При відсутності датуючих матеріалів та нерозробленості хронології даного періоду (XVII-XVIII ст.) багато з названих комплексів були помилково датовані більш пізнім часом – кінцем XVII – початком XVIII ст. Але комплексний аналіз значного масиву матеріалів, зокрема виявлення тісного статистичного взаємозв'язку ознак горщиків, дозволяє виділити ознаки, що є характерними саме для першої половини XVII ст. До них відносяться валик та заціпи на вінчику, рифлення на плічках, плавний

перехід від вінець до плічка, відносно невелика висота вінець. Це ті ознаки, які характеризують перший тип горщиків. Саме цей тип переважає серед всіх горщиків, виявлених в горні та вмурованих в його черинь, тобто він є синхронним до часу побудови горна. Другий тип горщиків дещо пізніший за перший і може бути датований серединою – другою половиною XVII ст., ймовірним часом руйнування горна. Різновиди інших видів посуду є синхронними з горщиками першого типу, оскільки завжди зустрічаються з ними в одних комплексах.

Виходячи з наявності монети 1628(?) року у пригребіці та максимального строку служби горщиків горнів – 10 років (Ионов, 1912, С. 26), спорудження горну відноситься до часу не раніше першого десятиліття XVII ст., а враховуючи значну потертість монети, - і дещо пізнішого (років на 10 - 20).

Таким чином, за керамічним та нумізматичним матеріалом вишгородський горн можна датувати першою половиною – серединою XVII ст. Знахідка монети в заповненні горна є ще одним підтвердженням датування даних видів кераміки.

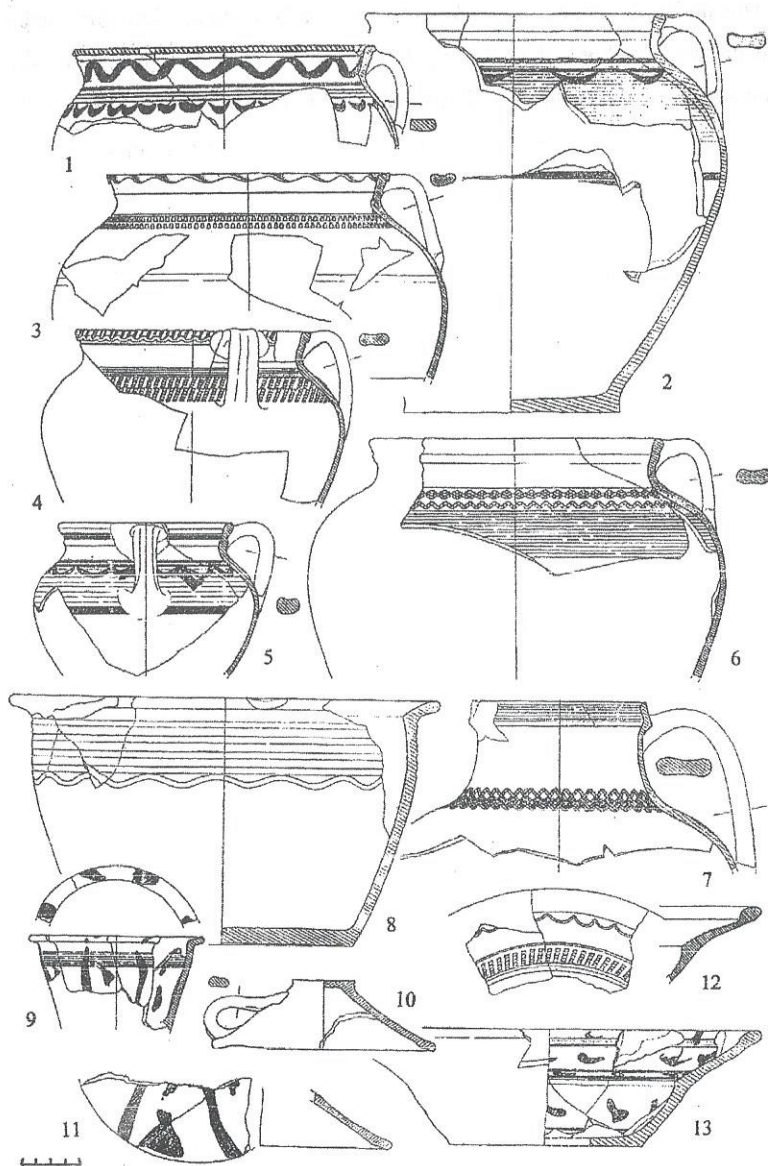
ЛІТЕРАТУРА

Захар'єв В. Гончарний комплекс рубежу XVIII століття з Великої Кужелови на Поділлі. //Українське гончарство. – Кн., 3. – Опішине, 1996. – С. 109-115.

Ионов Н.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии. //Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – С. 1-77.

Колибенко О. Гончарна піч другої половини XVII ст. з Переяслава. //Переяславська земля і світ людини. – К.-Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 23-24.

Hupalo W., Lozyk M., Melnyk S., Pryszczepa B. Badania pieca garncarskiego z Wierchowa (Verchiv), obw. Rowne. //Materialy I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. XVIII. – Rzeszow, 1997. – P. 135-148.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абишкіна О. – лаборант Інституту археології НАНУ

Анцишкін І. – головний зберігач Нікопольського державного краєзнавчого музею

Бугасенко О. – учениця 8 класу ЗОШ 1-2 ступенів № 2 с. Нові Петрівці

Гамарис Ю. – учениця 11 класу Лютізької середньої загальноосвітньої школи 1-3 ступенів

Горенко Н. – молодший науковий співробітник Боярського краєзнавчого музею

Готун І. – науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАНУ

Гребенников Ю. – зав. кафедрою історії та археології Миколаївського університету

Довганич О. – зав. відділом археології Вишгородського історико-культурного заповідника

Жам О. – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника “Переяслав”

Коваль О. – науковий співробітник Інституту археології НАНУ

Константинов В. – старший науковий співробітник Центру пам’яткознавства УТОШК, кандидат історичних наук

Кузьмук О. – науковий співробітник Київського обласного центру охорони пам’яток

Орлов Р. – науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології ІА НАНУ.

Пашун Л. – старший науковий співробітник Київського інженерно-будівельного університету

Петраускас А. – співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАНУ, кандидат історичних наук

Сагайдак Д. – Верховний отаман Козацтва Запорозького, Київський та всієї України, маршал козацтва.

Стародуб О. – старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею

Сьоке М. – директор Вішеградського заповідника (Угорщина)

Чміль О. – молодший науковий співробітник Інституту археології НАНУ